

ਅਲੋਚਨਾ

ਨਵੰਬਰ ੧੯੫੮

ਮੁਲ : ੫੦ ਨਵੰਬਰ ਪੰਜਾਬ

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ, ਲੁਧਿਆਣਾ

આલોચના

સીપાદક મર્ડલા :

તાણી સાહિબ તાણી જોય સિંઘ,
યો સેંગ સિંઘ સેખં,
યો . ગુલવેંગ સિંઘ

જિલ્લા ૪]

નવીંબર ૧૯૫૮

[માસક પ૱ત્ર-અંક ૫

લેખ-મુચી

નંઃ

ધના

૧. કાળીઆ બોધ જોર્જિંદર સિંઘ ઐમ. એ. ૧

ગોરખ કાલ દે નાથ અટે ઉહનાં
દા સાહિત

નરેંદ્ર પીર ૧૭

૩. સંસી હાસ્તમ વિચ ભાગવાદ હરરચરન સિંઘ નિરમાણ ૩૩

૪. નાવલ વિચ પાત્ર ઉસારી પ્રો. ગુરરચરન સિંઘ ૪૯

ਕਾਫੀਆ ਬੋਧ*

ਸ਼ਿਅਰ ਦੀ ਜੋ ਤਾਰੀਫ ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਫੀਆ ਸ਼ਿਅਰ ਦਾ ਕੋਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਕਾਫੀਆ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਿਅਰ ਦਾ ਜਾਦੂ ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਅਸਰਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਧੁਨਕਾਰ ਚੰਗੀ ਲਗਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਖਿਚ ਪਾਂਦੀ ਹੈ।

ਬੜੇ ਸ਼ੇਕ ਦੀ ਗਲ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਭੰਡਾਰ ਹਾਲੇ ਤਕ ਕਾਫੀਆ ਬੋਧ ਜਿਹੇ ਵਿਆਕਰਣ ਦੇ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਸੱਖਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਪੰਗਲਕਾਰ ਜਾਂ ਵਿਆਕਰਣ-ਵੇਤਾ ਨੇ ਏਧਰ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਅੱਧ ਪੰਗਲ ਵਿਚ ਨਾਮ ਮਾਤਰ ਦੇ ਚਾਰ ਸਤਰਾਂ ਮੁਢਲੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਜੇ ਕਿਸੇ ਕਰਤਾ ਨੇ ਦੇ ਵੀ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲ ਕਿਸੇ ਨੇ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਜੀ ਗਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁਖੀ ਰੁਚੀਆਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੌਖ ਵਲ ਪ੍ਰੇਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਇਸੇ ਲਈ ਕਵੀ ਲੋਕ ਕਾਫੀਏ ਦੇ ਬੰਧਨਾਂ ਨੂੰ ਵਾਧੂ ਜੰਜਾਲ ਸਮਝਦੇ ਆਏ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਫੀਏ ਤੇ ਵਜ਼ਨ ਵਿਰੁਧ ਘਣੇ ਚਿਰ ਤੋਂ ਮੁਹੰਮ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਫਰੀ ਵਰਸ (Free Verse) ਤੇ ਬਲੈਂਕ ਵਰਸ (Blank Verse) ਇਸੇ ਮੁਹੰਮ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਅਦਬੇ ਲਤੀਫ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਸਿਰ ਖੰਡੀ ਛੰਦ ਵੀ ਇਸੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਏ ਪਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਾਫੀਏ ਤੇ ਵਜ਼ਨ ਦੀ ਸੂਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਲੋਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਦਿਲ-ਖਿਰਵਾਂ ਕਾਵਿ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ, ਜਿਹੜੇ ਕਾਫੀਏ ਤੇ ਵਜ਼ਨ ਦੇ

*ਇਸ ਲੇਖ ਦਾ ਵਪੇਰੇ ਹਿੱਸਾ ਅਥੁਯਾਕੂਬ ਸਕੋਕੀ, ਜੋ ਅਰਬੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿਧ ਵਿਆਕਰਣੀ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਿਗਿਆਨੀ ਹੋਏ ਹਨ, ਦੇ ਕਾਫੀਆ ਬੋਧ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਹੈ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ ਸਨ ਛੱਡ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਅਰਬੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲ ਦਿਤਾ ਗਇਆ ਹੈ। ਅਰਬੀ ਇਸਤਲਾਹਾਂ ਵੀ ਹੇਠ ਫੁਟ ਨੋਟ ਵਿਚ ਨਾਲ ਨਾਲ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਪਾਬੰਦੀ ਹੇਠ ਲਿਖਦੇ ਚਲੇ ਆਏ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕਾਫੀਏ ਦੀ ਖਿੱਚ ਤੇ ਵਜ਼ਨ ਦੀ ਸੁਰ-ਆਤਮਕ (Rhythematical) ਧੁਨੀ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜਾਤ ਵਿਚ ਇਕ ਰਸ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਕਾਫੀਏ ਤੇ ਵਜ਼ਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਮਾਣਨ ਵਾਲੇ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਬਲੈਂਕ ਵਰਸ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਅੰਗ ਬਣ ਚੁਕੀ ਹੈ ਪਰ ਸਾਡੀ ਪ੍ਰਕਿਤੀ ਯੂਰਪੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਾਡੇ ਕਾਫੀਏ ਵਾਲੇ ਪੁਰਾਣੇ ਜਕੜ-ਬੰਦ ਕਾਇਮ ਚਲੇ ਆਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਕਾਫੀਏ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿਚ ਕਾਢੀ ਖੁਲ੍ਹ ਰਹੀ ਹੈ ਪਰ ਫੇਰ ਵੀ ਕਈ ਅੰਜਹੀਆਂ ਭੁੱਲਾਂ ਆਮ ਕਰਕੇ ਵੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਹੋਣਾ ਅਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਿਮਨ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਕਾਫੀਏ ਬਾਰੇ ਕਾਫੀ ਵਾਕਫੀਅਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਜਤਨ ਕੇਵਲ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਹੈ ਤਾਕਿ ਸਾਡੇ ਕਵੀਆਂ ਅਤੇ ਪਾਰਮੂਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਸਕੇ ਕਿ ਕਿਹੜੀਆਂ ਗਲਤੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਵਧੇਰੇ ਸੁਆਦਲੀ ਤੇ ਅਸਰਕਾਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਗਤੀ-ਅਗਤੀ ਭੇਦ :- ਕਿਸੇ ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਉੱਚਾਰਣ ਸਮੇਂ ਅੱਡ ਅੱਡ ਸ਼ਬਦਾਂਗਾਂ ਨੂੰ ਅਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਡੇ ਬੁਲ੍ਹ ਖੁਲ੍ਹਦੇ ਤੇ ਮੀਟੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਉਪਰਲੇ ਬੁਲ੍ਹ ਤੋਂ ਥਲੇ ਦਾ ਬੁਲ੍ਹ ਹੇਠਾਂ ਖਿਸਕ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਉੱਗਲੀ ਰਖ ਕੇ ਅਸੀਂ ਜੇ 'ਤੁਲ', 'ਦਿਲ' ਅਤੇ 'ਚਾਰ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉੱਚਾਰਣ ਕਰੀਏ ਤਾਂ 'ਤੁਲ' ਕਹਿਣ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਬਾ ਉੱਗਲੀ ਉੱਤੇ ਸਾਡ ਪਰਗਟ ਹੋਵੇਗਾ। 'ਦਿਲ' ਕਹਿਣ ਤੇ ਅਸੀਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰਾਂਗੇ ਕਿ ਥੱਲੇ ਦਾ ਬੁਲ੍ਹ ਉੱਗਲੀ ਤੋਂ ਹੇਠ ਵਲ ਨੂੰ ਸਰਕ ਪਦਿਆ ਹੈ ਅਤੇ 'ਚਾਰ' ਦਾ ਉੱਚਾਰਣ ਕਰਨ ਤੇ ਉੱਗਲੀ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਦਬਾ ਮਹਿਸੂਸ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਗੋਂ ਅਗਲਾ ਦਬਾ ਘਟ ਜਾਵੇਗਾ। ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਫਰਕਾਂਦ ਨੂੰ ਅਰਬੀ ਅਖਰ-ਬੋਧ (Orthography) ਵਿਚ ਗਤੀ ਅਥਵਾ ਹਰਕਤ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਗਤੀ ਤਿੰਨ ਪਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈਂ:-

- (੧) ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹਣਾ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਉਦਘਟਨ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
- (੨) ਬੁਲ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੀਟਿਆ ਜਾਣਾ ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਨਿਮੀਲਨ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।
- (੩) ਹੇਠਲੇ ਬੁਲ੍ਹ ਦਾ ਰਤਾ ਕੁ ਥੱਲੇ ਸਰਕ ਆਉਣਾ ਜਾਂ 'ਭਾਜਨ' ਹੈ।

ਇਸ ਲਈ ਗਤੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭੇਦ ਹੋਏ ਉਦਘਟਨ, ਨਿਮੀਲਨ ਅਤੇ ਭਾਜਨ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਉਦਘਟਨ ਨੂੰ 'ਅ', ਨਿਮੀਲਨ ਨੂੰ 'ਓ' ਤੇ ਭਾਜਨ ਨੂੰ 'ਔ' ਪਰਗਟ

ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸੇ ਲਈ ਮੂਲ ਸੂਟਾਂ ਅੱਖਰ ਕੋਵਲ ਓ, ਅ, ਏ ਤਿੰਨੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਾਤ੍ਰਕ (Symbolic) ਰੂਪ ਮੁਕਤਾ, ਐਂਕੜ ਅਤੇ ਸਿਹਾਰੀ ਹਨ ਜੋ ਚਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਮੁਕਤਾ ਕਦੇ ਚਲ ਕਦੇ ਅਚਲ; ਇਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਅਗੇ ਆਵੇਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੂਲ ਮਾਤ੍ਰਕ ਰੂਪਾਂ ਦੀਆਂ ਦੀਰਘ ਸ਼ਬਦਾਂ ਇਹ ਹਨ। ਇਹ ਦੀਰਘ ਲਗਾਂ ਖੁਦ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਅਚਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਕ ਅਚਲ ਅੱਖਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਰਖਦੀਆਂ ਹਨ।

ਨਿਮੀਲਨ	=	-	-
ਭਾਜਨ	ੴ	-	-
ਉਦਘਟਨ	੧		

ਜਿਸ ਅੱਖਰ ਉਤੇ ਨਿਮੀਲਨ, ਭਾਜਨ ਤੇ ਉਦਘਟਨ ਗਤੀ ਦਾ ਆਗਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ 'ਚਲ'^੧ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਪਰ ਜਿਸ ਅੱਖਰ ਉਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਨਾ ਹੋਵੇ ਉਹ 'ਅਚਲ'^੩ ਅੱਖਰ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਘਰ ਦਾ ਘਘਾ ਚਲ ਹੈ ਰਾਰਾ ਅਚਲ।

ਅਲਬੈਰਨੀ ਨੇ ਗਤੀ ਅਗਤੀ ਭੇਦ ਨੂੰ ਇਉਂ ਸੁਲਭਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਹੈ, “ਪੰਗਲ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਅੰਤਲਾ ਅੱਖਰ ਜਾਂ ਦੀਰਘ ਲਗ ਅਚਲ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮਲਮਲ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ‘ਲ’ ਅਚਲ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋਵੇਂ ‘ਮ’ ਚਲ। ਹੁਣ ਜਦ ਅਚਲ ਦਾ ਭੇਦ ਮਲਮ ਹੋ ਗਇਆ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਨੂੰ ਚਲ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।”

ਗਤੀ-ਅਗਤੀ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਲਗਾਂ :— (ਮਜ਼ਮੂਨ ਦੇ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸੌਖ ਲਈ ਅਸੀਂ ਅਚਲ ਨੂੰ ਦਸਣ ਲਈ ਹਲੰਤ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ () ਵਰਤਾਂਗੇ।

ਮੁਕਤਾ :— ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਜੋ ਮੁਕਤੇ ਦੇ ਦੋ ਭੇਦ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਚਲ ਅਚਲ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇੰਜ ਦਸਿਆ ਜਾ ਸਚਦਾ ਸੀ ਕਿ ਲਗ -ਹੀਨ ਅੱਖਰ ਅਚਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਲਘੂ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਾਲਾ ਚਲ ਅਤੇ ਦੀਰਘ ਲਗਾਂ ਉਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂਗ ਟੁਟਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਲਗਾਂ ਖੁਦ ਅਚਲ ਹਨ ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਨਿਰੋਲ ਮੁਕਤੇ ਅਤੇ ਸਸ਼ੂਰ ਮੁਕਤੇ ਲਈ ਕੋਈ ਚਿੰਨ੍ਹ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਿਰੋਲ ਮੁਕਤੇ ਤੇ ਸਸ਼ੂਰ ਮੁਕਤੇ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਹ ਛਾਰਮੁਲਾ ਕਿਸੇ ਹਦ ਤਕ ਸਹਾਇਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ:—

ਮੁਕਤਾ ਜੋ ਸ਼ਬਦਾਂਗ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਚਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਸ਼ੂਰ ਮੁਕਤਾ ਆਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂਗ ਦੇ ਅੰਤਲਾ ਮੁਕਤਾ ਅਚਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਰੋਲ ਮੁਕਤਾ ਸਮਝ ਲਵੇ ਮਿਸਾਲ ਲਈ ‘ਕਲ’ ਸ਼ਬਦ ਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਵੇ ਜਿਸ ਦਾ

੧. ਹਰਫ਼ ਇੱਲਤ। ੨. ਮੁੱਤੱਹਰਕ। ੩. ਸਾਕਨ।

ਪਹਿਲਾ ਮੁਕਤਾ 'ਕ' ਸਸੂਰ ਮੁਕਤਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ 'ਕ' ਚਲ ਹੈ ਅਤੇ 'ਲ' ਉਤੇ ਸ਼ਬਦ ਮੁਕ ਗਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਨਿਰੋਲ ਮੁਕਤਾ ਹੈ ਅਤੇ 'ਲ' ਅਚਲ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਘਾ' ਦੇ ਮਾਤ੍ਰਾ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। 'ਘ' ਚਲ ਹੈ ਅਤੇ 'ਾ' ਅਚਲ। ਕਿਉਂਜੋ ਇਹ ਅੰਤਲੀ ਦੀਰਘ ਲਗ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਜਿਵੇਂ 'ਸੀ' ਦੇ ਮਾਤ੍ਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂਗ ਦਾ 'ਸ' ਚਲ ਅਤੇ 'ਨੀ', ਅੰਤਲੀ ਲਗ ਅਚਲ ਹੈ। ਬੇਵੇਂ 'ਕੂ', 'ਰੇ', 'ਨੇ', 'ਰੋ' ਅਤੇ 'ਰੈ' ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਅੰਤਲੀਆਂ ਲਗਾਂ ਅਚਲ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਆਏ ਸਾਰੇ ਵਿਅੰਜਨ (ਕ, ਰ, ਨ, ਰ ਆਦਿ) ਅੱਖਰ ਚਲ ਹਨ। ਦੋ ਅਖਰੇ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂਗ ਲਈ ਇਹ ਫਾਰਮੂਲਾ ਪੂਰਾ ਉਤਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਤਿੰਨ ਅਖਰੇ ਸ਼ਬਦ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂਗ ਵਿਚ ਕੁਝ ਉਲੜਣ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਹਰਨ ਦਾ 'ਹ', ਤਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਚਲ ਹੈ ਤੇ 'ਨ' ਅਚਲ ਰਹਿਆ। 'ਰ' ਇਹ ਚਲ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ 'ਹਰਨ' ਦਾ ਉੱਚਾਰਣ ਹ+ਰਨ ਹੈ ਪਰ ਜੇ ਇਸ ਦਾ ਉੱਚਾਰਣ ਹਰ+ਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ 'ਰ' ਅਚਲ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਚਾਰ ਅਖਰੇ ਮੁਕਤਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੋ ਹਾਲ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਸ਼ਬਦਾਂਗ ਟੁਟੇ, ਪਹਿਲੇ ਨੂੰ ਚਲ ਅਤੇ ਅੰਤਲੇ ਨੂੰ ਅਚਲ ਸਮੇਂ। ਸਪਸ਼ਟ ਵਿਚ (ਸ+ਪ+ਸ਼+ਟ) ਪਹਿਲੇ ਅੱਖਰ ਚਲ ਤੇ ਸ਼ੱਸ਼ਾ ਫੈਂਕਾ ਅਚਲ ਹਨ।

ਕੰਨਾ=ਅ+ਅੰ ਚਲ+ਅਚਲ

ਸਿਹਾਰੀ=ਏ ਚਲ

ਬਿਹਾਰੀ=ਏ+ਏ ਚਲ+ਅਚਲ

ਐਂਕੜ=ਓ ਚਲ

ਦੁਲੈਂਕੜਾ=ਓ+ਓ ਚਲ+ਅਚਲ

ਲਾਂ=ਅ+ਏ } ਚਲ+ਅਚਲ ਲਾਂ ਵਿਚ ਏ ਖੁਲ੍ਹੇ ਕੇ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ।

ਦੁਲਾਂ=ਅ+ਏ } ਚਲ+ਅਚਲ ਦੁਲਾਂ ਵਿਚ ਏ ਖੁਲ੍ਹੇ ਕੇ ਪੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਹੋੜਾ=ਅ+ਓ } ਚਲ+ਅਚਲ ਹੋੜੇ ਵਿਚ ਓ ਖੁਲ੍ਹੇ ਕੇ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹ੍ਹਾ ਜਾਂਦਾ।

ਕਨੌੜਾ=ਅ+ਓ } ਚਲ+ਅਚਲ ਕਨੌੜੇ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹੇ ਕੇ ਪੜ੍ਹ੍ਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦੁਲੈਂਕੜੇ ਨਾਲੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਲਗਾਂ ਦਾ ਇਹ ਭੇਦ ਹੈ ਕਿ ਦੁਲੈਂਕੜੇ ਵਿਚ ਗਤੀ ਸਵਰ ਅੱਖਰ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ ਪਰ ਹੋੜੇ ਕਨੌੜੇ ਵਿਚ ਅਨੁਕੂਲ ਨਹੀਂ।

ਅਧਕ=ਅਧਕ ਵਾਲਾ ਅੱਖਰ ਪਹਿਲਾਂ ਅਚਲ ਤੇ ਫੇਰ ਉਹੀ ਚਲ ਹੋ ਕੇ ਉੱਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਚੱਕੀ=ਚਕ+ਕੀ (ਅਚਲ+ਚਲ)

ਟਿੱਪੀ=(੧) ਕਦੇ ਅਧਕ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਚੰਨ ਵਿਚ

(ਅਚਲ + ਚਲ)

(੨) ਜਦੋਂ ਬਿੰਦੀ ਦੀ ਥਾਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵਜ਼ਨ ਵਿਚ ਡਿਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ:-

ਬੂਦ ਜਲ ਵਿਚ ਪੌਣ ਨੇ ਭਰ ਕੇ ਫੁਲਾਇਆ ਬੁਲਬੁਲਾ ।

ਯਾ ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਕੋਈ ਰਾਜਾ ਬਣਾਇਆ ਬੁਲਬੁਲਾ ।

ਬਿੰਦੀ=ਵਜ਼ਨ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਗਿਣੀ ਜਾਂਦਾ, ਪਰ ਜੇ ਮਿਸਰੇ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਗਿਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਕਾਫੀਏ ਵਿਚ ਇਹਦਾ ਧਿਆਨ ਰਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਇਕ ਦੀਰਘ ਲਗ ਦਾ ਹੁਕਮ ਰਖਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਕਵੀ ਇਸ ਦਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਰਖਦੇ।

ਇਸ ਦੇ ਖੈਡੋਂ ਸਿਰ ਤੇਰੇ ਤੇ ਗਜ਼ਬ ਪਵੇ ਸੁਲਤਾਨੀ ।

ਜਾਲਿਮ ਖੂਨੀ ਨਾਮ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਦੋਹੀਂ ਜਹਾਨੀ ।

(ਸ਼ਾਹ ਬਹਰਾਮ)

ਕਾਫੀਆ

ਕਾਫੀਆ ਤੋਂ ਮੁਰਾਦ ਹਨ ਉਹ ਕੁਝ ਅਖਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਵੀ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਭੰਨ ਭਿੰਨ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੁੜ ਮੁੜ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਸ ਨੂੰ ਤੁਕਾਂਤ ਜਾਂ ਅਨੁਪਰਾਸ ਵੀ ਆਖਦੇ ਹਨ।

ਕਾਫੀਏ ਦੇ ਨੌਂ ਅੱਖਰ:--

(੧) 'ਮੂਲ'ੰ ਕਾਫੀਏ ਦਾ ਅਸਲੀ ਅਖਰ ਜਾਂ ਦੀਰਘ ਲਗ ਜਿਸ ਉਤੇ ਕਾਫੀਆ ਨਿਰਭਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣ :--

ਸਜਰੇ ਸ਼ਿਗੂਫੇ ਪੁੰਗਰੇ, ਕਲੀਆਂ ਦੇ ਮੁੜੜੇ ਧੁਲ ਗਏ।

ਆਈਆਂ ਚਮਨ ਵਿਚ ਬਰਕਤਾਂ ਮਹਿਕਾਂ ਦੇ ਦਫਤਰ ਖੁਲ ਗਏ।

(ਕੁਸਤਾ)

ਇਸ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਧੁਲ ਅਤੇ ਖੁਲ ਕਾਫੀਆ ਹੈ ਤੇ 'ਲ' ਮੂਲ ਅਖਰ ਹੈ।

ਇਹ ਗਲ ਕਹਿ ਕੇ ਦੋਹਾਂ ਦੇਵਾਂ ਦੇ ਪਕੜ ਬਣਾਏ ਘੋੜੇ।

ਕਰ ਅਸਥਾਰ ਦਹਾਂ ਦੇ ਉਤੇ ਫਾਰਸ ਦੇ ਵਲ ਟੇਰੇ।

(ਸ਼ਾਹ ਬਹਰਾਮ)

ਇਸ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਟੇਰੇ ਕਾਫੀਆ ਹੈ ਤੇ ਦੀਰਘ ਲਗ 'ਲਾਂ'

ਮਲ ਹੈ ।

= ਕਾਫੀਏ ਦੇ ਨੋਂ ਅਖਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਚਾਰ ਮੂਲ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਚਾਰ ਪਿਛੋਂ। ਚਾਰ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ 'ਪੂਰਵ ਗਮ', 'ਨਿਬੰਧਨ', 'ਅਧਾਰ' ਤੇ 'ਪ੍ਰਵੇਸ਼ਕ' ਹਨ।

(੨) 'ਪੂਰਵ ਗਮ'ਾਂ :-- ਦੀਰਘ ਲਗ (ਕੰਨਾ, ਬਿਹਾਰੀ, ਦੁਲੈਂਕਰੇ, ਲਾਂ, ਦੁਲਾਂ, ਹੋਤਾ ਅਤੇ ਕਨੌਤਾ) ਜੋ 'ਮੂਲ' ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਅਖਰ ਨੂੰ ਲਗੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਗਾਂ ਅਤੇ ਮੂਲ ਵਿਚਾਲੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਅਖਰ ਨਾ ਆਵੇ ਤਾਂ ਉਪਰੋਕਤ ਲਗਾਂ ਨੂੰ 'ਪੂਰਵ ਗਮ' ਆਖਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ :--

(੧) ਜਾਕੇ ਕਬਰ ਵਿਚ ਵੀ ਕਦੋਂ ਭੁਲ ਸਣਗੇ,
 ਤੇਰੇ ਨਾਜ਼ ਅੰਦਾਜ਼ ਤੇ ਪਿਆਰ ਕਾਤਲ ।
 ਕਦੇ ਬਿੜਕ ਦੇਣਾ ਕਦੇ ਗਲ ਲਾਉਣਾ,
 ਕਦੇ ਵਾਹਵਾ ਕਦੇ ਇਨਕਾਰ ਕਾਤਲ । (ਕੁਸ਼ਤਾ)

ਇਸ ਸ਼ਿਆਰ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਇਨਕਾਰ ਕਾਫੀਆ ਹੈ ਤੇ 'ਰ' ਮੂਲ ਅਖਰ ਹੈ ਅਤੇ 'ਰ' ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਕੰਨਾ 'ਪੁਰਵ ਗਮ' ਹੈ।

(੨) ਵਿਤੋਂ ਬਾਹਰੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੰਨ ਅੱਡੇ,
 ਰਹੇ ਸੌਚਾਂ ਵਿਚ ਉਹ ਗਮਗੀਨ ਹਰਦਮ ।
 ਜਿਹੜੇ ਮਾਇਆ ਉੜਾ ਪੁੜਾ ਬੈਠੇ,
 ਰਹੇ ਸਭ ਦੇ ਉਹ ਅਧੀਨ ਹਰਦਮ । (ਕੁਸ਼ਤਾ)

ਵਿਚ ਗਮਗੀਨ, ਅਧੀਨ ਕਾਫੀਆ ਹੈ ਤੇ 'ਨ' ਮੂਲ ਅਖਰ ਹੈ। 'ਨ' ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਬਿਹਾਰੀ 'ਪੁਰਵ ਗਮ' ਹੈ।

(੩) ਆਵੇਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਰਮਨ ਤੇ ਰੁਤ ਜੇਕਰ, ਭੇਰਾ ਫੈਜ਼ ਤੇ ਕਰਮ ਹਜ਼ਰ ਵੇਖਾਂ।

ਜੱਤੇ ਜੱਤੇ ਵਿਚ ਚਮਨ ਜੋ ਨਜ਼ਰ ਆਵੇ, ਤੇਰੇ ਨਰ ਦਾ ਸਕ ਜਗਤ ਵੇਖਾਂ ।

(ପୃଷ୍ଠା ୩)

ਵਿਚ ਹਜੂਰ, ਜ਼ਹੂਰ ਕਾਫੀਆ ਹੈ ਤੇ 'ਰ' ਮੂਲ ਅਖਰ ਹੈ। ਦੁਲੈਂਕੜੇ ਜੋ 'ਰ' ਤੋਂ
ਪਹਿਲੇ ਅਖਰ ਨੂੰ ਲਗੇ ਹਨ, 'ਪੁਰਵ ਗਮ' ਹੈ।

(8) ਬਲਦਾ ਉਸ ਪੁਰ ਲੰਪਸੀ, ਚਾਨਣ ਜਿਸ ਦਾ ਤੇਜ਼ ।

ਮਹਰੇ ਮੇਰੇ ਸਾਹਮਣੇ, ਪਈ ਛੁਟ੍ਟੇਤੀ ਪੇਜ।

ਵਿਚ ਤੇਜ਼, ਮੇਜ਼ ਕਾਫੀਆ ਹੈ। 'ਜ਼' ਮੁੱਲ ਅਖਰ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਗਲੀ ਸਾਂ, 'ਨਾਵ ਜਾਪ' ਹੈ।

(੫) ਕੀਤਾ ਪਾਠ ਅਰੰਭ ਜਾਂ, ਨਾਲ ਪੇਮ ਕੇ ਵੈਖੋ।

ਵੱਡਾ ਵੇਲਾ ਵੱਕਤ ਸੀ। ਕਾਨੀ ਰੰਗੀ ਹੈ—

ਵਿਚ ਭੈਣ, ਰੈਣ ਕਾਫੀਆ ਹੈ। 'ਣ' ਮੂਲ ਅਖਰ ਹੈ ਤੇ ਪਹਿਲੀਆਂ ਦੁਲਾਵਾਂ 'ਪੂਰਵ ਗਮ' ਹਨ।

(੬) ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਉਹ ਸੁਬਾਹ, ਆਇਆ ਰਬ ਇਕ ਜੋੜ।
ਕਹਿੰਦਾ ਚਲੋ ਤਿਆਰ ਹੋ, ਓਥੇ ਵੱਡੀ ਲੋੜ।
ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਜੋੜ, ਲੋੜ ਕਾਫੀਆ ਹੈ "ੜ" ਮੂਲ ਅਖਰ ਹੈ ਅਤੇ ਹੋੜਾ 'ਪੂਰਵ ਗਮ'।

(੭) ਸਭ ਨਿਊਪੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦੀ, ਲੈ ਲੈ ਖਬਰਾਂ ਐਣ।
ਯੋਗ ਉਤਰ ਦੇ ਭੈਣ ਜੀ, ਸਭ ਦਾ ਦਿਲ ਪ੍ਰਚੌਣ।
ਐਣ, ਪ੍ਰਚੌਣ ਕਾਫੀਆ ਹੈ "ਣ" ਮੂਲ ਅਖਰ ਤੇ ਕਨੌੜਾ 'ਪੂਰਵ ਗਮ' ਹੈ।

ਨੋਟ :-ਜੇ 'ਪੂਰਵਗਮ' ਪਿਛੋਂ ਦੇ ਅਚਲ ਅਖਰ ਆਉਣ 'ਜਿਵੇਂ' ਪੇਸਤ, ਗੋਸਤ, ਦੇਸਤ ਆਦਿ ਤਾਂ ਕੋਈ 'ਪੂਰਵਗਮ' ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਅਖਰਾਂ ਨੂੰ 'ਪੂਰਵਗਮ' ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਧੂ 'ਪੂਰਵਗਮ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਇਸ ਨੂੰ ਮੂਲ ਮੰਨਕੇ, ਇਸ ਨੂੰ ਯੁਗਲ ਮੂਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ।

੩.੩੩ ਨਿਬੰਧਨ :-ਅਚਲ ਅਖਰ ਜੋ ਮੂਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਆਵੇ :-

ਮਾਤਾ ਮੇਰੀ ਦੇ ਉਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕੀਤਾ ਤਰਸ
ਆਇਆ ਗਜਦਾ ਜੁਲਮ ਦਾ ਬੱਦਲ ਗਇਆ ਬਰਸ।

ਇਸ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਤਰਸ, ਬਰਸ ਕਾਫੀਆ ਹੈ ਅਤੇ "ਸ" ਮੂਲ ਅਖਰ ਹੈ ਮੂਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ "ਰ" ਅਚਲ ਅਖਰ ਨਿਬੰਧਨ ਹੈ।

ਨੋ :-ਨਿਬੰਧਨ ਅਖਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਜਾਇਜ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਖਤਮ ਦਾ ਕਾਫੀਆ ਖਸਮ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

੪.੪੪ ਅਧਾਰ੨ :-ਕੰਨਾ ਜਿਹੜਾ ਮੂਲ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਵੇ ਪਰ ਇਸ ਕੰਨੋਂ ਅਤੇ ਮੂਲ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਚਲ ਅਖਰ ਆ ਗਇਆ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ :-

ਪਗਾਂ ਲਾਹਣੇ ਵਿਚ ਜੋ ਕਾਮਿਲ,
ਉਹ ਇਸ ਜੰਡੀ ਦੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ। (ਆਵਾਰਾ)

ਇਸ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਕਾਮਿਲ, ਸ਼ਾਮਿਲ ਕਾਫੀਆ ਹੈ, "ਲ" ਮੂਲ ਅਖਰ ਹੈ ਅਤੇ "ਕ" ਅਤੇ "ਸ਼" ਦਾ ਕੰਨਾ ਅਧਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਕੰਨੇ ਅਤੇ ਮੂਲ ਵਿਚਕਾਰ "ਮਿ" ਚਲ ਅਖਰ ਹੈ।

ਨੋਟ :-ਅਧਾਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਜਾਇਜ਼ ਹੈ ਅਤੇ "ਰਾਹੁਲ" ਦਾ ਬੁਲਬੁਲ ਨਾਲ ਕਾਫੀਆ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਵੀ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਾ ਕਰਨਾ ਹੀ

ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ।

ਪ.੪ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ਕ^੧ : ਅਧਾਰ ਅਤੇ ਮੂਲ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਚੱਲ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ :-

ਨਾ ਕੋਈ ਪਰਲੋ ਨਾ ਕੋਈ ਕਿਆਮਤ

ਨਾ ਕੋਈ ਸੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਾਮਤ । (ਆਵਾਰਾ)

ਇਸ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਕਿਆਮਤ, ਸ਼ਾਮਤ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਹੈ, “ਤ” ਮੂਲ ਅੱਖਰ ਹੈ “ਅ” ਅਤੇ “ਸ਼” ਦਾ ਕੰਨਾ ਅਧਾਰ ਹੈ ਅਤੇ “ਮ” ਚਲ ਅੱਖਰ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ਕ ਹੈ । ਮੂਲ ਵੇਂ ਪਿਛੋਂ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕਾਫ਼ੀਏ ਦੇ ਚਾਰ ਅੱਖਰ : ਸੰਜੋਗ, ਪੂਰਤ, ਅਨੁਪੂਰਤ ਅਤੇ ਸੰਜੋਜਨ ਹਨ ।

੬.੬. ‘ਸੰਜੋਗ’^੨ :- ਮੂਲ ਪਿਛੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅੰਤਰੇ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਅੱਖਰ ਜਾਂ ਦੀਰਘ ਲਗ ਸੰਜੋਗ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :-

ਇਕ ਸ਼ਾਹਜਹਾਨੀ ਕੋਟ ਜਿਹੇ ਦਾ, ਖੰਡਰ ਖੜਾ ਕਿਨਾਰੇ ਤੇ

ਟਿਕਦੇ ਨੇ ਕਦੀ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਆ, ਜੀਉਂਦਾ ਹੈ ਇਸ ਸਹਾਰੇ ਤੇ

ਇਸ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਕਿਨਾਰੇ, ਸਹਾਰੇ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਹੈ ਤੇ “ਰ” ਮੂਲ ਅੱਖਰ ਹੈ । “ਰ” ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕੰਨਾ ‘ਪੂਰਵ ਗਮ’ ਹੈ ਅਤੇ ਲਾਂ ਸੰਜੋਗ ਹੈ ।

ਇਵੇਂ :-

ਨ ਏਕੰ ਕੁ ਪਾਯੰ, ਸਭੇ ਭੂਮ ਖਾਯੰ ।

ਵਿਚ “ਯ” ਮੂਲ ਅਤੇ ਟਿੱਪੀ ਸੰਜੋਗ ਹੈ ।

੭.੭. ‘ਪੂਰਤ’^੩ :- ਸੰਜੋਗ ਪਿਛੋਂ ਬਿਨਾਂ ਅੰਤਰੇ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਦੀਰਘ ਲਗ ਜਾਂ ਅੱਖਰ, ਜਿਵੇਂ :-

ਯਾਜ ਆਇਆ ਇਕ ਕਿੱਸਾ ਮੈਨੂੰ ਕਰ ਕਰ ਛਿਕਰ ਤਮੀਜ਼ਾਂ

ਇਮਾਮ ਬਖਸ਼ ਹੁਣ ਇਹੋ ਦਸੀਂ ਮਜਲਸ ਵਿਚ ਅਜੀਜ਼ਾਂ ।

(ਸ਼ਾਹ ਬਹਰਾਮ)

ਇਸ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਤਮੀਜ਼ਾਂ, ਅਜੀਜ਼ਾਂ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਹੈ, “ਯ” ਮੂਲ ਅੱਖਰ ਹੈ ਬਿਹਾਰੀ ‘ਪੂਰਵ ਗਮ’ ਹੈ “ਯ” ਪਿਛਲਾ ਕੰਨਾ ਸੰਜੋਗ ਹੈ ਅਤੇ ਬਿੰਦੀ ਪੂਰਤ ਹੈ ।

ਇਵੇਂ ਜਿਵੇਂ :-

ਭੇਲੇ ਤੇ ਭਰਵੇਂ ਚਿਹਰਿਆਂ ਨੂੰ ਰੱਬ ਵਿਹਲਿਆਂ ਬਹਿ ਬਹਿ ਘੜਦਾ ਹੈ

ਕੰਗਾਲੀ ਪੜਦੇ ਪਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਢੁਟ ਢੁਟ ਹੁਸਨ ਉਘੜਦਾ ਹੈ ।

ਵਿਚ ਘੜਦਾ, ਉਘੜਦਾ ਕਾਫ਼ੀਆਂ ਹੈ ਤੇ “ਯ” ਮੂਲ ਅੱਖਰ ਹੈ (ਭਾਵੇਂ “ਯ” ਤੋਂ

੧. ਦਖੀਲ । ੨. ਵਸਲ । ੩. ਖਰੂਜ ।

ਪਹਿਲਾ ਅੱਖਰ “ਘ” ਵੀ ਕਾਫੀਏ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ ਪਰ ਮੁਢਲੇ ਅੱਖਰ ਉੱਤੇ
ਕਾਫੀਆ ਨਿਰਛਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ) “ਦ” ਸੰਜੋਗ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿੰਨਾ ‘ਪੁਰਤ’ ਹੈ।

c. VIII ਅਨੁਪੂਰਤ .-ਪੂਰਤ ਪਿਛੇਂ ਬਿਨ ਅੰਤਰੇ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਅੱਖਰ ਜਾਂ ਦੀਰਘ ਲਗ, ਜਿਵੇਂ :-

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਲਿਆਵੇਗਾ ਕਾਫੀਆ ਹੈ, “ਵ” ਮੂਲ ਅੱਖਰ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕੰਨਾ ‘ਪੂਰਵਗਮ’ ਹੈ, ਲਾਂ ਸੰਜੋਗ ਹੈ “ਗ” ਪੂਰਤ ਹੈ ਅਤੇ ਕੰਨਾ ਅਨਪੂਰਤ ਹੈ।

੯. IX 'ਸੰਜੋਜਨ' :- ਅਨੁਪੂਰਤ ਦੇ ਪਿਛੇਂ ਬਿਨਾਂ ਅੰਤਰੇ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਅੱਖਰ ਜਾਂ ਦੀਰਘ ਲਗ, ਜਿਵੇਂ :-

ਜਦ ਪਤਥੜ ਸਫਾ ਵਲੇਟੇਰੀ, ਬੂਟੇ ਲਗਰਾਂ ਪ੍ਰੰਗਰਾਉਣਗੇ ।
 ਇਸ ਉਜੜੇ ਬਾਗ ਬਹਿਬਤੀ ਵਿਚ ਮਾਲੀ ਗੁਲਜ਼ਾਰਾਂ ਲਾਉਣਗੇ ।
 (ਧਨੀ ਰਾਮ)

ਇਸ ਸ਼ਿਆਰ ਵਿਚ ਪੰਗਰਾਉਣਗੇ, ਲਾਉਣਗੇ ਕਾਢੀਆ ਹੈ, ਕੰਨਾ ਮੂਲ ਹੈ “ਉ” ‘ਸੰਜੋਗ’ ਹੈ, “ਲੁ” ‘ਪੂਰਤ’ ਹੈ, “ਗ” ‘ਅਨਪੂਰਤ’ ਹੈ ਤੇ ਲਾਂ ‘ਸੰਯੋਜਨ’ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਜਿਵੇਂ :-

ਬੁਟੇ ਸਜਾਏ ਸਬਜ਼ ਤੇ ਲਾਏ ਬਸੰਤੀ ਲਾਲ ਫੁਲ
 ਜੰਗਲ ਦੇ ਅੰਤਰ ਕੀਤੀਆਂ ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਮੀਨਾ-ਕਾਰੀਆਂ
 ਹੋਈ ਚਮਨ ਵਿਚ ਰੇਲ ਪੇਲ, ਆਈ ਸਵਾਰੀ ਰੁਤ ਦੀ
 ਕਲੀਆਂ ਜ਼ਟਕ ਕੇ ਹੱਸੀਆਂ ਪੜਿਆਂ ਨੇ ਤੌਤੀ ਮਾਰੀਆਂ ।

(कल्पता)

ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਆਰਾਂ ਵਿਚ ਮੀਨਾ ਕਾਰੀਆਂ, ਮਾਤੀਆਂ ਕਾਢੀਆਂ ਹੈ, “ਰ” ਮੂਲ ਅੱਖਰ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਕੰਨਾ ‘ਪੁਰਵਗਮ’ ਹੈ, ਬਿਹਾਰੀ ‘ਸੰਜੇਗ’ ਹੈ, ‘ਅ’ ‘ਪਰਤ’ ਹੈ ਅਤੇ ਕੰਨਾ ‘ਅਨਪਰਤ’ ਅਤੇ ਬਿੰਦੀ ‘ਸੰਯੋਜਨ’ ਹਨ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰ ਅੱਖਰਾਂ ਤੋਂ ਵਾਧੂ ਜੇ ਕੋਈ ਅੱਖਰ ‘ਸੰਜੋਜਨ’ ਨਾਲ ਆਕੇ ਮਿਲੇ ਕਾਫੀਆਂ-ਵੇਤਾ ਉਸ ਨੂੰ “ਰਦੀਫ਼” ਦੀ ਕਿਸਮ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਆਖਸੇ ਹਨ ਕਿ ‘ਸੰਜੋਜਨ’ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਜੋ ਆਵੇ ਉਹ ਵੀ ਸੰਜੋਜਨ ਹੈ।

ਕਾਫੀਏ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗਤੀਆਂ

੧. I “ਕਾਰਣ” — ਮੂਲ ਦੋ ਪੂਰਵਲੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਜਿਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮੂਲ ਅਚਲ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਕਾਫੀਏ ਦੇ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਅੱਖਰ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾ ਹੋਵੇ “ਕਾਰਣ” ਆਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਪੁਲ ਅਤੇ ਫੁਲ ਦੇ ਕਾਫੀਏ ਵਿਚ “ਲ” ਮੂਲ ਅਚਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪਹਿਲਾਂ ਔਂਕੜ “ਨਿਮੀਲਨ” ਗਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ‘ਕਾਰਣ’ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਦੀਰਘ ਲਗਾਂ ਜੋ ਮੂਲ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ‘ਕਾਰਣ’ ਕੇਨੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਦਘਟਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਬਿਹਾਰੀ, ਲਾਂ, ਦੋ ਲਾਂ, ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਭਾਜਨ ਅਤੇ ਦੁਲੈਂਕੜ, ਹੋੜਾ, ਕਨੌੜਾ ਚੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ‘ਨਿਮੀਲਨ’ ਜਿਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਉਪਰ ਆ ਚੁਕਾ ਹੈ।

ਕਾਰਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਜਾਇਜ਼ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਪੁਲ ਦਾ ਕਾਫੀਆ ਦਿਲ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਲ ਦਾ ਕਾਫੀਆ ਮਿਲ ਜਾਂ ਗੁਲ ਨਾਲ ਨਜਾਇਜ਼ ਹੈ। ਇਵੇਂ ਹੀ “ਕੈ” ਦਾ ਕਾਫੀਆ ਕੂ ਨਾਲ ਨਜਾਇਜ਼ ਤੇ ਹਾਸੋਹੀਣਾ ਹੈ।

ਪਰ ਜੋ “ਮੂਲ” ਨਾਲ “ਸੰਜੋਗ” ਦਾ ਅੱਖਰ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਮੂਲ ਚਲ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਾਫੀਆ ਜਾਇਜ਼ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਫਲ ਨਾਲ ਜਦ ਸੰਜੋਗ ਦੀ ਬਿਹਾਰੀ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਫਲ ਤੋਂ ਫਲੀ ਬਣ ਜਾਵੇ ਤਾਂ “ਕਿਲੀ” ਨਾਲ ਜਾਂ “ਰੁਲੀ” ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਕਾਫੀਆ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ “ਮੇਰਾ ਗਿਰਾਂ, ਮੇਰੀ ਗਲੀ, ਥੋੜੀ ਜਹੀ ਬਸ ਬਾਂ ਮਿਲੀ,” (ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫਿਰ) ਮਿਲ ਦਾ “ਲ” ਚਲ ਹੋ ਕੇ ਮਿਲੀ ਬਣ ਗਇਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਗਈ ਨਾਲ ਕਾਫੀਆ ਯੋਗ ਹੈ।

੨. II ਹਰਸਵ :- ਪੂਰਵਗਮ ਅਤੇ ਨਿਬੰਧਨ ਦੀ ਪੂਰਵਲੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਹਰਸਵ ਆਖੀਦਾ ਹੈ। ਪੂਰਵਗਮ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਕ ਜਦ “ਹਰਸਵ” ਕੰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਉਦਘਟਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਦੁਲੈਂਕੜ, ਹੋੜਾ, ਕਨੌੜਾ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਨਿਮੀਲਨ ਅਤੇ ਬਿਹਾਰੀ, ਲਾਂ, ਦੁਲਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹਰਸਵ ਦੀ ਗਤੀ ਭਾਜਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਿਬੰਧਨ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੀ ਤਿੰਨ ਪਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗਤੀਆਂ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਪੂਰਵਗਮ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਹਰਸਵ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਜਾਇਜ਼ ਨਹੀਂ ਪਰ ਨਿਬੰਧਨ ਨਾਲ ਜੋ ਹਰਸਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮੂਲ ਚਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜਾਇਜ਼ ਹੈ।

੩. III ਆਦਿ:- ਅਧਾਰ ਦੇ ਪੂਰਵਲੇ ਉਦਘਟਨ ਨੂੰ “ਆਦਿ” ਆਖਦੇ ਹਨ

ਜਿਵੇਂ ਕਾਮਿਲ ਦਾ “ਕ” ਚਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਗਤੀ ਉਦਘਾਟਨ ਹੈ ।

੪. VI ਤਿ੍ਰੂਪਤੀ :-ਪ੍ਰਵੇਸ਼ਕ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਤਿ੍ਰੂਪਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬਰਾਬਰ ਦਾ “ਬ” ਪ੍ਰਵੇਸ਼ਕ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਗਤੀ ਉਦਘਾਟਨ ਤਿ੍ਰੂਪਤੀ ਹੈ । ਮਦੇਂ ਮੂਲ ਚਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਤਿ੍ਰੂਪਤੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਜਾਇਜ਼ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਸਾਇਰੀ ਦਾ ਕਾਫੀਆ ਸਾਇਜ਼ ਹੈ ।

੫. Vਪਰਮਥਨ :-ਜਦ ਮੂਲ “ਸੰਜੋਗ” ਅੱਖਰ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਸਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਪਰਮਥਨ ਆਖਦੇ ਹਨ ।

੬. VI ਵੇਧਨ ਸੰਜੋਗ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਵੇਧਨ ਆਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਪੂਰਤ ਅਨੁਪੂਰਤ ਨੂੰ ਵੀ ਵੇਧਨ ਹੀ ਆਖੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਜੋਗ ਗਤੀ-ਹੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਕਾਫੀਆ ਦੋਸ਼

੧. I ਪਰਤੀ ਪਦਥ :-“ਮੂਲ” ਨੂੰ ਇਕ ਤੁਕ ਵਿਚ ਅਚਲ ਲਦਿਆਉਣਾ ਤੇ ਦੂਜੀ ਤੁਕ ਵਿਚ ਚਲ “ਮੂਲ” ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਤੁਕਾਂਤ ਬਨੁਣਾ ਦੋਸ਼ ਹੈ ਪਰ ਕਲਾਸੀਕਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਇਹ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ :-

ਨਿਗੁਰੇ ਮੂਲ ਨਾ ਜਾਣਦੇ ਪ੍ਰਗਟ ਗੁਰਾਂ ਦਾ ਭੇਤ

ਨਹੀਂ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਖੀਆਂ ਇਸ ਵਿਚ ਏਹੀ ਹੇਤੁ ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਭੇਤ ਦਾ “ਤ” ਮੂਲ ਅਚਲ ਹੈ ਪਰ ਹੇਤੁ ਦਾ “ਤੁ” ਚਲ ਹੈ । ਇਵੇਂ ਇਸ ਦੋਹਰੇ ਵਿਚ :-

ਮਲਮਲ ਹਥ ਸੁ ਰਹਿ ਗਈ ਆਏ ਹਥ ਨ ਯਾਰ,

ਮਾਨ ਮਹਤ ਚਤਰਾਈਆਂ ਅਗਨੀ ਮੈ ਜਾਤੁ । (ਜਾਲ)

੨. II ਅਤੀਰੇਕ :-ਜੇ ਸੰਜੋਗ ਦੇ ਅੱਖਰ ਨੂੰ ਇਕ ਤੁਕ ਵਿਚ ਅਚਲ ਲਦਿਆਂਦਾ ਜਾਏ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਚਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਦੋਸ਼ ਹੈ । ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਤੀਰੇਕ ਆਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸੁਣਨ ਅਤੇ ਚੁਣਨ ਵਿਚ ‘ਨ’ ਸੰਜੋਗ ਹੈ ਜੇ ਇਕ ਤੁਕ ਵਿਚ ਸੁਣਨ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਵਿਚ ਚੁਣਨ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਕਾਫੀਆ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਜਿਹੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀ ਹਿੰਦੀ ਮਿਸ਼ੂਤ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆਮ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ ।

੩. III ਮੰਦ :-ਕਾਰਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧ, ਇਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਉਪਰ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੈ:-

ਆਵਾਜ਼ ਹੁਸਨ ਬਾਨੇ ਜਦ ਸੁਣਿਆ ਆਪਣੇ ਯਾਰ ਮਹਿਰਮ ਦਾ ।

ਕਹਿੰਦੀ ਇਹ ਆਵਾਜ਼ ਅਜੇਹਾ ਮੇਰੇ ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ ਦਾ ।

੧. ਇਸਥਾਅ । ੨. ਨਹਰ । ੩. ਨਿਫਾਜ । ੪. ਗੁਲਵ । ੫. ਤਾਂਦੀ । ੬. ਇਕਵਾ ।

ਮਹਿਰਮ ਅਤੇ ਬਹਿਰਾਮ ਕਾਫੀਆ ਹੈ “ਮੁ” ਮੂਲ ਅੱਖਰ ਹੈ। ਮਹਿਰਮ ਵਿਚ “ਕਾਰਣ” ਉਦਘਟਨ ਹੈ ਪਰ ਬਹਿਰਾਮ ਵਿਚ ਕਾਰਣ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂਜੋ ਕੰਨਾ ਅਚਲ ਹੈ।

੪. IVਤਿਰਸ਼ਰਾ :- ‘ਮੁਲ’ ਅੱਖਰ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਪੰਜਾਬੀ ਪੁਸਤਕਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਮਕਾਲੀ ਕਵੀ ਇਹ ਨੂੰ ਐਬ ਗਿਣਦੇ ਹਨ। ਪਿਛਲੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਕਵਰਗ, ਚਵਰਗ, ਟਵਰਗ, ਤਵਰਗ, ਪਵਰਗ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੰਗਤੀਆਂ ਦੇ ਅੱਖਰ ਆਪਸ ਵਿਚ ਇਕੋ ਉਚਾਰਣ-ਅਸਥਾਨ ਰੱਖਣ ਕਰਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਕਾਫੀਆ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ “ਹੋਰ ਵੀ ਇਕ ਰਾਜ ਹੈ, ਦਸਣ ਦਾ ਜੋ ਮੁਹਤਾਜ ਹੈ।” (ਗੁਰਮੁਖ ਸੰਘ ਮੁਸਾਫਿਰ) ਫਾਰਸੀ “ਜ਼” ਅਤੇ “ਜ” ਦਾ ਕਾਫੀਆ ਵਿਰੋਧੀ ਮੂਲ ਹਨ।

ਦੇਵ ਸਫੈਦ ਗਇਆ ਹੋ ਗਾਇਬ ਇਹ ਨਸੀਹਤ ਕਰ ਕੇ।

ਪੀਣ ਸ਼ਰਾਬ ਲਗਾ ਸ਼ਹਿਆਜਾਦਾ ਪਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਰਲ ਕੇ।

(ਸ਼ਾਹ ਦਹਿਰਾਮ)

“ਕੇ” ਰਦੀਫ ਹੈ ਅਤੇ ਕਰ, ਰਲ ਕਾਫੀਆ, “ਰ” ਅਤੇ “ਲ” ਵਿਰੋਧੀ ਮੂਲ ਅੱਖਰ ਹਨ। ਇਵੇਂ ਜਿਵੇਂ :-

ਇਹ ਹੁਣ ਮੁਸ਼ਕਲ ਬਣੀ ਅਸਾਨੂੰ ਜੇ ਤੈਨੂੰ ਛੱਡ ਜਾਈਏ।

ਤੇਰੇ ਬਾਹਜ ਨਾ ਦਿਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਫੇਰ ਵਤਨ ਨੂੰ ਜਾਈਏ।

(ਸ਼ਾਹ ਬਾਂਹਰਾਮ)

ਇਸ ਵਿਚ ਜਾਈਏ ਰਦੀਫ ਹੈ ਅਤੇ “ਛੱਡ” ਦਾ ਕਾਫੀਆ “ਨੂੰ” ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ “ਮੂਲ” ਉਕਾ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ।

੫. V ਪੂਰਵਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਬੜਾ ਐਬ ਹੈ

ਜਾਂ ਇਹ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਇਸ ਮੂਜ਼ੀ ਤੁਰਤ ਪਿਆਦੇ ਦੇੜੇ।

ਜੇਰਾ ਵਰੀ ਵੜੇ ਆ ਅੰਦਰ ਕੌਣ ਡਾਢਿਆਂ ਨੂੰ ਮੋੜੇ।

(ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ)

ਦੇੜੇ, ਮੋੜੇ ਕਾਫੀਏ ਵਿਚ “ੜ” ਮੂਲ ਹੈ ਲਾਂ ਸੰਜੋਗ ਤੇ ਦੇੜੇ ਦਾ ਕਨੌੜਾ ਤੇ ਮੋੜੇ ਦਾ ਹੋੜਾ ਪੂਰਵਗਮ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ।

੬. VI ਵਾਰਸ਼ੀਕਰਣ

(i) ਨਿਬੰਧਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਇਹ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਐਬ ਨਹੀਂ। ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਕਵੀਆਂ ਦੇ

ਸ਼ਿਆਰਾਂ ਵਿਚ ਨਿਬੰਧਨ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :-

ਮਿਟਾਏ ਮੀ ਜਿਹੜੇ ਕਿਸੇ ਬੇਸ਼ਰਮ ਨੇ
ਲਿਖੇ ਲੇਖ ਮੁੜ ਕੇ ਉਹ ਤੇਰੀ ਕਲਮ ਨੇ।

ਇਸ ਸ਼ਿਆਰ ਵਿਚ ਬੇਸ਼ਰਮ ਦਾ ਕਾਫੀਆ ਕਲਮ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸਰਮ ਦਾ “ਰ” ਅਚਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਕਲਮ ਦੇ “ਲ” ਵਾਂਝੂ ਚਲ ਕਰ ਲਿਏ ਹੈ। ਕਲਮ ਦਾ “ਲ” ਪੰਜਾਬੀ ਉੱਚਾਰਣ ਵਿਚ ਅਚਲ ਹੈ ਇਹ, ਕਾਫੀਏ ਨਿਬੰਧਨ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਦੀ ਚੰਗੀ ਮਿਸਾਲ ਸਨ ਜੋ ਉਪਰੋਕਤ ਪਰੀਵਰਤਨ ਨਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹੁੰਦੇ :-

- (ii) ਤਿ੍ਹੂਪਤੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਜਿਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਮੂਲ ਗਤੀ ਸਹਿਤ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਬਿਆਕੁਲ ਅਤੇ ਕਾਮਲ ਦਾ ਕਾਫੀਆ ਕਰ ਲੈਣਾ।
- (iii) ਹਰਸਵ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਵੀ ਵੱਡਾ ਐਬ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਦੌਰ ਅਤੇ ਨੂਰ ਦਾ ਕਾਫੀਆ ਇਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਨੰ. ੫ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਗਇਆ ਹੈ।

੭. VII ਦਲਤ^੧

ਕਾਫੀਏ ਵਿਚ ਇਕੋ ਪਿਛੇਤਰ ਪਦ ਨੂੰ ਇਕੋ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਮੁੜ ਲਿਏ ਆਉਣਾ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਹੈ, ਇਹ ਵੱਡਾ ਦੋਸ਼ ਹੈ। (ਪਰ ਜੇ ਪਿਛੇਤਰ ਅੱਡ ਅੱਡ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਅਨੁਪਰਾਸ ਰਾਲੰਕਾਰ ਹੈ।

ਜਿਵੇਂ ਕੰਨਾਂ ਬਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਬਹੁਵਰਨ ਦਾ ਪਰਤਿਆ ਹੈ ਪਰ ਛਾਲਾਂ ਅਤੇ ਨੌਂਦਰਾਂ ਦਾ ਜੇ ਕਾਫੀਆ ਮੇਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ “ਦਲਤ” ਕਾਫੀਆ ਦੋਸ਼ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿਉਂ ਜੋ ਛਾਲ ਅਤੇ ਨੌਂਦਰ ਇਕ ਵਰਨ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਕਾ ਕਾਫੀਆ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਅਤੇ ਕਾਫੀਆ ਦਾ ਮੂਲ ਅੱਖਰ ਅਤੇ ਸੰਜੋਗ ਕੰਨਾ ਬਿੰਦੀ ਦੋਵੇਂ ਇਕੋ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪਰਤੇ ਹਨ। ਪਰ ਛਾਲਾਂ ਦਾ ਕਾਫੀਆ ਰਮਲਾਂ ਨਾਲ ਬਣਨ ਵਿਚ ਕਾਫੀਆ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ ਜੋ ਜੇ ਬਹੁਵਰਨ ਦਾ ਪਿਛੇਤਰ ਕੰਨਾ ਬਿੰਦੀ ਲਾ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ ਫੇਰ ਵੀ ਛਾਲ ਅਤੇ ਗਾਲ ਵਿਚ “ਲ” ਮੂਲ ਅਤੇ ਕੰਨਾ ਪੂਰਵਗਮ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਕਾਫੀਆ ਜਾਇਜ਼ ਹੈ।

ਦਲਤ ਕਾਫੀਆ ਦੀ ਅਤੇ ਛੈੜੀ ਮਿਸਾਲ ਇਹ ਸ਼ਿਆਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ :-

ਆਖਿਆ ਮੇਰੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਜਾਨੀ ਐਣ ਕਰੁਤ
“ਲੈ ਜਾਓ” ਆ ਇਸ ਦਈ ਨੂੰ “ਭਦੀ ਜੁਲਮ ਦੀ ਰੁਤ”।
“ਰੁਤ” ਨੂੰ ਮੋੜ ਕਾਫੀਆ ਕਰ ਦਿਤਾ ਪਰ ਪਹਿਲਾਂ “ਕ” ਅਗੇਤਰ ਲਾ ਕੇ

੧. ਈਤਾ। ੨. ਤਜਨੀਸ।

ਅਭਾਵਰਥ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲਏ ।

“ਦਲਤ” ਦੇ ਪਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈਂ ਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਰਾਸਪਸ਼ਟ ਸਪਸ਼ਟ ਦਲਤ ਕਾਫੀਆ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਮੁਸਾਫਿਰ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਿਅਰ ਹੈ ਚੰਗਾ ਹੀ ਸੀ ਅਣਜਾਣਿਆ,
ਬਿਪਤਾ ਪਈ ਜਦ ਜਾਣਿਆ ।

ਕੇਵਲ ਅਣ-ਅਭਾਵ-ਵਾਚਕ ਲਾ ਕੇ ਕਾਫੀਆ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ । ਅਸਪਸ਼ਟ ਦਲਤ ਕਾਫੀਆ ਉਹ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਮੁੜ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ (ਤਕਰਾਰ) ਨੂੰ ਵਿਆਕਰਣ ਵੇਤਾ ਹੀ ਚੰਗੋਂ ਲਭ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਸ਼ਿਅਰ :-

ਹਰਦਮ ਵੇਖਾ ਹੁਸਨ ਤੇਰੇ ਨੂੰ ਏਹ ਹੈ ਖਾਹਿਸ਼ ਮੇਰੀ
ਬਾਗ ਲਵਾਏ ਮਹਿਲ ਬਣਾਏ ਏਹ ਸਭ ਖਾਤਰ ਤੇਰੀ ।

ਮੇਰੀ ਅਤੇ ਤੇਰੀ ਕਾਫੀਏ ਵਿਚ ਅਸਪਸ਼ਟ ਦਲਤ ਕਾਫੀਆ ਹੈ ਕਿਉਂ ਜੋ ਵਿਆਕਰਣ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾ, ਰੇ, ਰੀ, ਲਾ, ਲੈ, ਲੀ, ਦਾ, ਦੇ, ਦੀ ਆਦਿ ਅਵਜਾ ਸਬੰਧਕੀ ਕਾਰਕ ਦੀਆਂ ਇਲਾਮਤਾਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਮੇਰਾ, ਮੇਰੇ, ਮੇਰੀ, ਤੇਰਾ, ਤਰ, ਤੇਰੀ, ਆਪਣਾ, ਆਪਣੇ, ਆਪਣੀ, ਉਸ ਦਾ, ਉਸ ਦੇ, ਉਸ ਦੀ ਆਦਿ ।

੮. ਆਵਰਤੀ :- ਉਹੀ ਕਾਫੀਏ ਨੂੰ ਮੌਜੂਦ ਕੇ ਲਿਆਉਣਾ ਅਤੀ ਵੱਡਾ ਦੋਸ਼ ਹੈ । ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਾਹ ਬਹਿਰਾਮ ਦਿਚ ਹੈ :-

ਜੋ ਕੁਝ ਚਾਹੇ ਅਗੇ ਇਸ ਦੇ ਹਾਜ਼ਰ ਸੋਈ ਕਰੀਓ ।
ਜਾਨ ਮੰਗੋ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਮੂਲ ਦਰੋਗ ਨਾ ਕਰੀਓ ।
ਕਰੀਓ ਨੂੰ ਮੁੜ ਦੂਜੀ ਤੁਕ ਵਿਚ ਦੁਹਰਾ ਦਿਤਾ ਹੈ ।
ਕਾਫੀਏ ਦੇ ਭੇਦ : - ਪੰਜਾਬੀ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਤਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦਾ ਕਾਫੀਆ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਉਤਮ, ਮਧਮ, ਅਤੇ ਮੰਦ ਪਰ ਦਰਅਸਲ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਕਾਫੀਆ ਇਕ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਨੁਪਰਾਸ ਅਲੰਕਾਰ ਆਖਦੇ ਹਨ । ਮੁਢਲੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਕਾਫੀਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ ।

ਉਤਮ :- ਇਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਭੇਦ ਕੀਤੇ ਹਨ :-

- (i) ਸਮਸੁਰ ਜਦ ਕਾਫੀਏ ਪਦ ਦੇ ਸਭ ਵਰਣ ਇਕ ਸਾਰ ਹੋਣ, ਜਿਵੇਂ ਚਾਲ, ਮਾਲ ਆਦਿ ਦਾ ਕਾਫੀਆ ।
- (ii) ਬਿਖਮ ਸੁਰ :- ਜਦ ਕਾਫੀਏ ਪਦੇ ਦੇ ਵਰਣਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਸੁਹਾਗ ਭਰੀ ਦਾ ਕਾਫੀਆ ਜਬਰੀ ਨਾਲ ਮੇਲਿਆ ਜਾਵੇ ।

੧. ਜਲੀ । ੨. ਖਫੀ । ੩. ਪੰਡਿਤ ਕਰਤਾਰ ਸਿੰਘ ਦਾਖਾ ।

(iii) ਕਸਟ ਸੁਰਾ:-ਜਦ ਕਾਫੀਏ ਦਾ ਪਦ ਜ਼ਰਾ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਿਆ ਜਾਵੇ, ਜਿਵੇਂ ਮਾਨ ਅਤੇ ਕਲਯਾਨ ਦਾ ਕਾਫੀਆ।

ਮੱਧਮ :-ਜਦ ਕਾਫੀਆ ਪਦ ਦੀਆਂ ਮੂਲ ਤੋਂ ਪੂਰਵਲੀਆਂ ਗਤੀਆਂ ਭੰਨ ਹੋਣ। ਜਿਵੇਂ ਫਿਰ ਅਤੇ ਪਰ ਵਿਚ।

ਮੰਦ ਜਾਂ ਸਾਧਾਰਣ :—ਜਦ ਕਾਫੀਆ ਪਦ ਵਿਚ ਮੂਲ ਚਲ ਅਤੇ ਅਚਲ ਹੋਵੇ। (ਮਿਸਾਲ ਲਈ ਨੰ. ੧ ਵੇਖੋ)

ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ ਦਿਵਾਕਰ ਵਿਚ ਕਾਫੀਏ ਦੇ ਪੰਜ ਭੇਦ ਦਸੇ ਹਨ — ਛੇਕਾਨਪ੍ਰਾਸ, ਵਿਤੁਜਾਨਪ੍ਰਾਸ, ਸੁਤਯਾਨਪ੍ਰਾਸ, ਲਾਟਾਨਪ੍ਰਾਸ, ਅੰਤਯਾਨਪ੍ਰਾਸ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਧੇਰੇ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਅਤੇ ਕਲਾਸੀਕਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਾਂ ਵੇਰਵਾ ਬੋਲ੍ਹ ਕੇ ਨਹੀਂ ਦਿਤਾ ਗਿਭਿਆ। ਖਲੀਲ ਬਿਨ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਕਾਫੀਏ ਨੂੰ ਦੋ ਅਚਲ ਅਖਰਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਫੀਏ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਕਿਸਮਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਪੰਜਵੇਂ ਕੇਵਲ ਸਾਮੀ ਬੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ।

(੧) I ਅਨੁਗਾਮੀ :—ਦੋਵੇਂ ਅਚਲ ਅਖਰ ਜਾਂ ਦੀਰਘ ਲਗ ਬਿਨਾਂ ਅੰਤਰ ਦੇ ਆਉਣ ਜਿਵੇਂ ਅਮੀਰ ਤੇ ਫਕੀਰ।

(੨) II ਅਨੁਚਲ : ਦੋਵੇਂ ਅਚਲ ਅਖਰਾਂ (ਜਾਂ ਦੀਰਘ ਲਗ) ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਚਲ ਅਖਰ ਆਵੇ ਜਿਵੇਂ ਮਹਰਮ, ਮੁਹਕਮ ਆਦਿ।

(੩) III ਅਨੁਸਬ :—ਦੋ ਚਲ ਦੇ ਅਚਲਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਆਉਣ ਜਿਵੇਂ ਬਾਦਸ਼ਾ, ਖਾਨਕੁਝ ਵਿਚ ਬਚ ਚਲ ਹੈ, ਕੰਨਾ ਅਚਲ। ‘ਦ’ ‘ਸ’ ਚਲ ਹਨ ਤੇ ਕੰਨਾ ਅਚਲ। ਇਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਖਾਨਕੁਝ ਵਿਚ ‘ਖ’ ਚਲ ਹੈ, ਕੰਨਾ ਅਚਲ। ਨ ਅਤੇ ਕ ਦੋਵੇਂ ਚਲ ਹਨ ਅਤੇ ਕੰਨਾ ਅਚਲ ਹੈ। ਗੋਇਆ ਦੇ ਅਚਲਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਦੇ ਚਲ ਆਏ ਹਨ।

(੪) IV ਅਨੁਸਰਤ :—ਦੋ ਅਚਲਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਤਿੰਨ ਚਲ ਹੋਣ ਜਿਵੇਂ ਰੋਜ਼-ਅਜਲ, ਖੇਰ ਮਨੁਖ ਵਿਚ ਰੋਜ਼ ਅਜਲ ਦਾ ਹੋੜਾ ਅਚਲ ਹੈ, ਜ਼ ਚਲ। ਅ ਚਲ, ਜ ਚਲ ਅਤੇ ਲ ਅਚਲ ਹੈ ਇਵੇਂ ਜਿਵੇਂ ਖੇਰ ਮਨੁਖ ਦੀਆਂ ਦੁਲਾਵਾਂ ਅਚਲ ਹਨ। “ਰ” ਚਲ, “ਮ” ਚਲ, “ਨ” ਚਲ ਹੈ ਅਤੇ “ਖ” ਅਚਲ ਹੈ।

(੫) V ਸਾਦਿਗਲ :— ਦੋਵੇਂ ਅਚਲ ਵਿਚ ਚਾਰ ਚਲ ਆਉਣ, ਅਜਿਹਾ ਸਾਡੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਾਮੀ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

I. ਮੁਤਰਾਫ਼। II. ਮੁਤਵਾਸਰ। III. ਮੁਤਦਾਰਕ। IV. ਮੁਤਰਾਕਬ।
V. ਮੁਤਕਾਵਸ।

ਜੂ-ਕਾਫੀਆ ਜਾਂ ਦੁਹਰਾ ਤੁਕਾਂਤ

ਜਦ ਕਿਸੇ ਸ਼ਿਅਰ ਵਿਚ ਦੋ ਤੁਕਾਂਤ ਹੋਣ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਜੂ-ਕਾਫੀਆ ਆਖਦ ਹਨ। ਇਹ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ਅਲੰਕਾਰ ਹੈ।

ਉਦਾਹਰਣ:-

ਫੇਰ ਅਜ਼ਮ ਇਰਾਕ ਇਰਾਕੀਏ ਨੂੰ, ਦਿਤੀ ਸ਼ਾਮ ਦੀ ਸ਼ਾਮਰ ਗੁਆਂ ਬੇਲੀ।
ਗੜ੍ਹ ਰੂਮ ਜਿਹੇ ਕਿਲੇ ਕੋਟ ਤੋਡੇ, ਦਿੱਤਾ ਕੁਫਰ ਦਾ ਨਾਮਰ ਮਿਟਾਂ ਬੇਲੀ।

(ਸਸੀ ਫਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ)

ਇਸ ਬੈਂਤ ਵਿਚ 'ਬੇਲੀ' ਰਦੀਫ ਹੈ। ਗੁਆ, ਮਿਟਾ (ਨੰਬਰ ੧) ਕਾਫੀਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ, ਨਾਮ ਕਾਫੀਆ ਨੰਬਰ ੨ ਹੈ।

ਰਦੀਫ

ਫਾਰਸੀ ਵਾਲਿਆ ਨੇ ਕਾਫੀਏ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਹੋਰ ਦੁਮ ਛੱਲਾ ਵੀ ਸ਼ਿਅਰ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝ ਰਖਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਦੀਫ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਰਦੀਫ ਖਾਲਿਸ ਫਾਰਸੀ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਕਾਢ ਹੈ। ਫਾਰਸੀ ਉਰਦੂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆਈ ਹੈ। ਖੂਬੀ ਇਸ ਦੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸ਼ਿਅਰ ਨੂੰ ਚੁਸਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਲੰਮੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਰਦੀਫਾਂ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਚਾਲ ਵਿਚ ਹੋੜਾ ਅਟਕਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਰਦੀਫ ਦੀ ਤਾਰੀਫ ਸਿਆਣਿਆਂ ਇੰਜ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਹ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਜਿਹੜੇ ਇੰਨ ਬਿੰਨ ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਕਾਫੀਏ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਲਿਆਉਣੇ, ਭਾਵੇਂ ਕਵੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣ ਉੱਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਲਿਆਉਣਾ ਤੇ ਠੀਕ ਨਿਭਾਉਣਾ ਫਰਜ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਅਰਾਂ ਦੀ ਰਦੀਫ “ਵਾਂਗ” ਲੰਮੇਰੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਕਿੰਨੀ ਚੁਸਤ ਹੈ :--

ਚਮਕ ਸਕਦਾ ਹਾਂ ਵਾਂਗ ਜੁਗਨੂੰ ਦੇ,
ਸਾੜ ਸਕਦਾ ਨਹੀਂ ਅੰਗਾਰੇ ਵਾਂਗ।
ਸੂਝਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਹੈ ਮੇਰਾ ਹਰ ਕੁਫਰ,
ਸਾਫ ਕੁਰਆਨ ਦੇ ਸਪਾਰੇ ਵਾਂਗ।

ਗੋਰਖ ਕਾਲ ਦੇ ਨਾਥ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਾਹਿਤ

(ਚਰਪਟ ਨਾਥ)

ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸਾਧਨਾ ਦੀ ਬਲਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਜਿਓਤੀ-ਕਿਰਣ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੁਫ਼ਟਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਚਾਰੀਆ ਚਰਪਟ ਦਾ ਜਨਮ ਜਦੋਂ ਹੋਇਆ ਤਦ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਦੀ ਗਿਆਨ ਦੀ ਚਰਚਾ ਅਮਿਟ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਤੇ ਕਾਵਿ ਦੀ ਡੈਂਡੀ ਪਿਟੀ ਜਾ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਪੂਰਬ ਤੋਂ ਪਛਮ ਤਕ ਅਤੇ ਉਤਰ ਤੋਂ ਦਖਣ ਤਕ ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਦੇ ਮਤ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਵਧੇਰੇ ਲੋਕ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਦੀ ਹਠ ਯੋਗ ਧਾਰਾ ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਨਾਥ ਜਿਥ ਭੀ ਜਾਂਦੇ, ਲੋਕ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਦੀ ਤੂੰਘਿਆਈ ਨਾਲ ਮਾਣ ਕਰਦੇ। ਇਹਨਾਂ ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਸਾਧੂ ਸੰਤਾਂ ਮਹੰਤਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰਾ ਮਾਣ ਹੁੰਦਾ। ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮਹਿਮਾ, ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਅਤੇ ਵਡਿਆਈ ਦਾ ਜਿਥੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਗਾਨ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਉਥੋਂ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਰਾਜਾ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਤੇ ਸਾਮੰਤ ਲੋਕ ਭੀ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਮੱਥਾ ਟੇਕਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸੀਸਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਫਲ ਬਣਾ ਲੇਣ ਦੇ ਪ੍ਰਯਤਨ ਵਿਚ ਰਹੀਂਦੇ।

ਵੇਸ਼ ਦੇ ਵਖੋਂ ਵਖ ਰਾਜੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਇਹਨਾਂ ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਈ ਆਚਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਆਸਰੇ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਰਖਦੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵਖੋਂ-ਵਖ ਕੰਮਾਂ ਤੋਂ ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤੀ ਦਾ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦੇ। ਹਿਮਾਚਲ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਚੰਬਾ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਭਾਗ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਰਹਿਆ ਹੈ—ਦੇ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਵਧੇਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਗਇਆ ਸੀ। ਚੰਬਾ ਦੇ ਲੋਕ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਹੀ ਸਨ, ਉਥੋਂ ਦਾ ਰਾਜਾ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਚੰਲੇ ਚਰਪਟ ਨਾਥ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਗੁਰੂ ਭੀ ਸਵੀਕਾਰਿਆ ਸੀ। ਚੰਬਾ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਲ ਵਰਮਾ ਕੇਵਲ ਚਰਪਟ ਦਾ ਸਿਸ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਸਗੋਂ ਉਸ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਸੋਗੀਆਂ ਦੀ ਸਮ੍ਰੂਦੀ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦੇਣ ਲਈ ਇਕ ਤਾਪ੍ਰ ਮੁਦ੍ਰਾ ਭੀ ਚਲਾਈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਕਲੀ ਕਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ‘ਚਕਲੀ’ (੩ ਚਕਲੀ=੧ ਆਨਾ)

ਨਾਉਂ ਦੀ ਤਾਮ੍ਰ ਮੁਦ੍ਰਾ ਤੇ ਪਾਟੇ ਹੋਏ ਕੰਨ ਦੀ ਇਕ ਮੂਰਤੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਮਿਲਦੀ ਹੈ; ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹ ਮੁਦ੍ਰਾ ਨਿਸ਼ਚੈ ਹੀ ਇਹਨਾਂ ਕੰਨ ਪਾਟੇ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਸਮ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਚਲਾਈ ਗਈ ਸੀ।

ਚਰਪਟ ਨਾਥ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਦੇ ਧਾਰਨਾਵਾਂ ਹਨ—ਇਕ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਦੇ ਗੁਰ ਭਾਈ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਫੇਰਖ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਾਬੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹ ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ, ਪਰ ਨੈਪਾਲੀ ਪਰੰਪਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਗੁਰ ਗੋਰਖ ਦੇ ਗੁਰਭਾਈ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਪਰੰਪਰਾ ਨਾਲੋਂ ਨੈਪਾਲੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਧੇਰੀ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ Gorakh Nath and Medieval Hindu Mysticism” ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਸੰਨ ੧੯੩੭ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕਰਵਾਈ ਸੀ, ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਥ ਸਿਧ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਪਦ ਭੀ ਸੰਮਿਲਿਤ ਕੀਤੇ ਹਨ—

“ਤਟਿ ਤੀਰਥ ਬ੍ਰਹਮਣ ਕੇ ਕਰਮਾ, ਪ੍ਰੰਨ ਧਨ ਖਤ੍ਰੀ ਕੇ ਧਰਮਾ
ਬੰਜ ਬੇਪਾਰ ਬੇਸਨੋਂ ਕੇ ਕਰਮਾ, ਸੇਵਾ ਭਾਵ ਸੂਦਰ ਕੇ ਧਰਮਾ।
ਚਾਰੋਂ ਧਰਮ ਏਹੋ ਚਾਰੋਂ ਕਰਮਾ, ਚਰਪਟ ਪ੍ਰਣਵੇਂ ਸੁਨਹੋ ਸਿੱਧਾ
ਮਨ ਵਸ ਕੀਏ ਜੋਗੀ ਕੇ ਧਰਮਾ।”*

ਉਪਰੋਕਤ ਪਦ ਨੂੰ ਵੇਖ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪੁਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਚਰਪਟ ਨਾਥ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨੈੜੇ ਆ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਉਹ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਗਲ ਕਹਿ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸਿਧ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਰੋਚਕ, ਦਿਲ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਅਤੇ ਤਿਖੇ ਵਿਅੰਗਾਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਸੀ। ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕੋਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਾ ਹੋਏ।

ਪੰਜਾਬ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੰਗ੍ਰਹਾਲੈ ੩੮੦ ਨੰਬਰ ਦੀ ਹਥ ਲਿਖੀ ਪ੍ਰਤੀ ਤੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚਰਪਟ ਦੇ ਕਾਵਿ ਦੇ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿਤੇ ਹਨ; ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿਟੇ ਤੇ ਪੁਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਚਰਪਟ ਸਿਰਫ ਜੋਗੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਆਤਮ ਜੋਗੀ ਸਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭੀ ਆਤਮ ਜੋਗੀ ਹੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਜੋਗੀਆਂ ਦੀ ਭੋਖ ਧਾਰਨ ਦੀ ਮਨੋ-ਵਿਰਤੀ ਦੀ ਵਧੇਰੀ ਨਿੰਦਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਭੀ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ

*“ਮੈਂ ਧਰਤੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ” ਲੇਖਕ ਨਰੋਂਦਰ ਧੀਰ ਦਾ ਅਧਿਆਇ “ਪੰਜਾਬੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਉਪਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੀ ਉੱਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਕਾਸ” ਪੰਨਾ ਪੰਨਾ

ਇਹ ਉਸ ਫਿਜੂਲਵਾਦੀ ਮਨੋ-ਵਿਰਤੀ ਦੇ ਭੀ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ ਜਿਹੜੀ ਹੈਰ
ਸੰਪ੍ਰਦਾਇਆਂ ਵਿਚ ਭੀ ਘਰ ਕਰ ਗਈ ਸੀ।*

“ਸੁਧੁ ਛਟੀਕ ਮਨੁ ਗਿਆਨਿ ਰਤਾ
ਚਰਪਟ ਪ੍ਰਣਵੈ ਸਿਧ ਮਤਾ
ਬਾਹਰਿ ਉਲਟ ਭਵਨ ਨਹਿੰ ਜਾਓ
ਕਾਹੇ ਕਾਰਣ ਕਾਨਨਿ ਚੀਰਾ ਖਾਓ
ਵਿਭੂਤਿ ਨ ਲਗਾਓ ਜਿ ਉਤਨਿ ਜਾਈ
ਪਰ ਜਿਉ ਧੂਰਿ ਲੇਟੇ ਮੇਰੀ ਬਲਾਈ
ਸੇਲੀ ਨ ਬਾਂਧੋ ਲੇਵੇ ਨ ਮ੍ਰਗਾਨੀ
ਓਤਉਂ ਨ ਖਿੰਥਾ ਜੋ ਹੋਇ ਪੁਰਾਨੀ
ਪੜ ਨ ਪੂਜੇ ਉੜ ਨ ਉਠਾਵੇ
ਕੁਤੇ ਕੀ ਨਿਆਈ ਮਾਂਗਨੇ ਨ ਜਾਵੇ
ਬਾਸੀ ਕਰਿ ਕੇ ਭੁਗਤਿ ਨ ਖਾਓ
ਸਿੰਧਿਆ ਦੇਖਿ ਸਿੰਗੀ ਨ ਬਜਾਓ
ਦੁਆਦਿ ਦੁਆਰੇ ਧੁਆ ਨ ਪਾਓ
ਭੇਖ ਕਾ ਜੋਗੀ ਨ ਕਹਾਓ
ਆਤਮਾ ਕਾ ਜੋਗੀ ਚਰਪਟ ਨਾਉ ।”

ਇਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ, ਚਰਪਟ ਜਨਮ ਮਰਣ ਦੇ ਭੇਦ ਨੂੰ ਭੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ।
ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਵਾਗਮਨ ਦਾ ਭੀ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ :

“ਸੇ ਕੁਛ ਜਰੇ ਬਹੁਰਿ ਨ ਜਰਨਾ
ਸੋ ਜਲ ਭਰੋ ਜੇ ਬਹੁਰਿ ਨ ਤਰਨਾ
ਯੇ ਕਸਰਤ ਜਬ ਪਾਵੇ ਚਰਪਟ
ਪ੍ਰਣਵੈ ਫਿਰ ਗਰਵ ਨ ਆਵੇ ।”

ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਲ ਵਰਮਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਚਰਪਟ ਦੀ ਸਮਿਰਤੀ ਵਿਚ ‘ਚਕਲੀ’
ਨਾਉਂ ਦੀ ਤਾਮੂ ਮੁਦ੍ਰਾ ਚਲਾਈ ਸੀ, ਨੇ ੯੮੦—੧੦੮੦ ਈਅ: ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਚੰਬਾ
ਨਾਉਂ ਦਾ ਨਗਰ ਵਸਾਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਲਗ ਭਗ ੪੦ ਵਰ੍ਹੇ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਅਤੇ
ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਸਪੁਤਰ ਯੋਗਾਕਰ ਵਰਮਾ ਨੂੰ ਸਪੁਰਦ ਕਰਕੇ
ਚਰਪਟ ਨਾਬ ਦਾ ਚੇਲਾ ਹੋ ਗਇਆ। ਇਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਤੇ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿਟੇ ਤੇ

* “Gorakh Nath and Hindu Medieval Mysticism” Dr.
Mohan Singh p.p. 20.

ਪੁਜਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਲਗ ਭਗ ੧੧੨੦ ਬੀਸਵੀ ਤਕ ਰਾਜ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ,
ਜਦੋਂ ਉਗ ਚਰਪਟ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣਿਆ। ਗੋਰਖ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ-ਕਾਲ ਅਸੀਂ
ਪਿਛਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ੧੧੦੦ ਤੋਂ ੧੨੦੦ ਬੀਸਵੀ ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਮੰਨਿਆ
ਹੈ। * ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਇਹ ਨਿਜਚੈ ਰੂਪ ਨਾਲ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ
ਚਰਪਟ ਨਾਥ ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ; ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਉਹ ਗੁਰਭਾਈ ਭੀ
ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ; ਪਰ ਉਹ ਕਿਸੀ ਸੂਰਤ ਭੀ ਗੋਰਖ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਗੁਰੂ
ਗੋਰਖ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਰਪਟ ਭੀ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਸਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਨਾਥ
ਜੋਗੀਆਂ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀਆਂ ਬੁਰਾਈਆਂ ਦੀ ਤਰੜ ਭੀ ਸਪਸ਼ਟ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।
ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਤਿਖੀ ਫਿਟਕਾਰ ਇੰਨ-ਬਿੰਨ ਅੱਜ ਭੀ ਅਸਾਡੇ ਸਮਾਜ ਉਤੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ
ਦੇਸ਼-ਪੂਰਿਤ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਤੇ ਢੁੱਕਦੀ ਹੈ—

“ਇਕ ਲਾਲ ਪਟਾ, ਇਕ ਸੇਤ ਪਟਾ
ਇਕ ਤਿਲਕ ਜਨੇਊ ਲਮਕ ਜਟਾ
ਜਬ ਨਹੀਂ ਉਲਟੀ ਪ੍ਰਾਣ ਘਟਾ
ਤਬ ਚਰਪਟ ਭੂਲੇ ਸਬ ਪੇਟ ਲਟਾ
ਜਬ ਆਵੇਗੀ ਕਾਲ ਘਟਾ
ਤਬ ਛੋੜ ਜਾਏਂਗੇ ਲਟਾਪਟਾ
ਸਨ ਸਿਖਵੰਤਾ ਸੁਨ ਪਤਵੰਤਾ
ਇਸ ਜਗ ਮੇਂ ਕੋਸੇ ਰਹਿਣਾ
ਅਖੀਂ ਦੇਖਨਾ ਕੰਨੀ ਸੁਨਨਾ
ਮੁਖ ਸੌਂ ਕਛੁ ਨਾ ਕਹਿਣਾ
ਬਕਤੇ ਅੱਗੇ ਸ੍ਰੋਤਾ ਹੋਏ
ਰਹੇ ਧੋਕ ਅਗੇ ਮਸਕੀਨਾ
ਗੁਰੂ ਅੱਗੇ ਚੇਲਾ ਹੋਇਬਾ
ਏਹੋ ਬਾਤ ਪਰਬੀਨ।

ਇਸੇ ਪਦ ਦੇ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਨੂੰ ਆਚਾਰਿਆ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਜੀ ਦਵਿਵੇਦੀ
ਨੇ ਨਿਮਨ ਪ੍ਰੋਕਾਰ ਦਿਤਾ ਹੈ। †

“ਇਕ ਸੇਤ ਪਟਾ, ਇਕ ਨੀਲਿ ਪਟਾ
ਇਕ ਤਿਲਕ ਜਨੇਊ ਲੰਬਿ ਜਟਾ

* ਦੇਖੋ, ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ ਦਾ ਪੰਨਾ ੮੯

† ਦੇਖੋ ‘ਨਾਥ ਸੰਪੂਰਾਇ’ ਪੰਨਾ ੧੪੩

ਇਕ ਫੀਏ, ਇਕ ਮੌਨੀ ਇਕ ਕਾਨਿ ਫਟਾ
ਜਬ ਆਵੇਗੀ ਕਾਲਿ ਘਟਾ.....।”

ਡਾ: ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਭੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ* ਵਿਚ ਉਪਰੋਕਤ ਪਦ ਨਾਲ
ਮਿਲਦਾ ਜੂਲਦਾ ਇਕ ਪਦ ਹੈ | ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਤਰਨਤਾਰਨ ਪੰਜਾਬ
ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਤ ਸੰਪੂਰਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਇਕ ‘ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ’ ਨਾਉਂ ਦਾ ਗੰਬਦ
ਸੰਪਾਦਿਤ ਕਰ ਕੇ ਪਰਕਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ
ਚਰਚਾ ਇਸੇ ਸਿਧ ਚਰਪਟ ਨਾਲ ਦਸੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇਸ ਗੰਬਦ ਵਿਚ ਭੀ ਇਹੋ ਪਦ
ਕੁਝ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ |‡

“ਇਕ ਪੀਤ ਪਟਾ ਇਕ ਲੰਬ ਜਟਾ
ਇਕ ਸੂਤ ਜਨੇਊ ਤਿਲਕ ਫਟਾ
ਇਕ ਸੰਗਮ ਕਹੀਐ ਭਸਮ ਘਟਾ
ਜਉਲਈ ਨਹੀਂ ਚੀਨੇ ਉਲਟਿ ਘਟਾ
ਜਬ ਚਰਪਟ ਸਗਲੈ ਸਵਾਂਗ ਨਟਾ ।”

ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ ਜੀ ਦੀ ਚਰਚਾ ਇਸ ਚਰਪਟ ਨਾਥ ਨਾਲ ਹੋਈ
ਹੋਵੇ ਇਹ ਕੁਝ ਠੀਕ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਨਿਸਚੈ ਹੀ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਸੰਗ੍ਰਹ-ਕਰਤਾ
ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ ਕਲਾ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਦੁਆਰਾ ਚਰਪਟ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ
ਜੀ ਨੂੰ ਮਿਲਾ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਉਤੇ ਜਿਹੜਾ ਮੂਲ ਪਦ ਅਸੀਂ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਮਹਾਜਨੀ
ਲਿਪੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਬਹੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੂੰ
ਇਹ ਬਹੀ ਇਕ ਕਥਾਵਖਾਨੇ ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ; ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਲੇ
ਅਤੇ ਅੰਤਲੇ ਵਰਕੇ ਵਧੇਰੀ ਬੁਰੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਨ।

ਚਰਪਟ ਨਾਥ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਪਦ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਭੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ; ਜਿਹੜੇ
ਇਥੇ ਉਦਾਹਰਣ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ :

“ਮਨ ਸੇ ਰਖਨਾ ਭੇਦ ਨ ਕਹਿਨਾ ਬੋਲਿਬੋ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਾਨੀ ।
ਅਗਲਾ ਅਗਨ ਹੋਇਬਾ ਓਧੂ ਆਪੁ ਹੋਇਬਾ ਪਾਨੀ
ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਕਾਂਟਿਓਂ ਕੀ ਬਾੜੀ ਨਿਰਖ ਨਿਰਖ ਪਗ ਧਰਨਾ
ਚਰਪਟ ਕਹੇ ਸੁਨੋ ਰੇ ਸਿਧੇ ਹਠਿ ਕਰਿ ਤਪ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ
ਜਾਨਿਕੇ ਅਜਾਨਿ ਹੋਏ, ਬਾਤ ਤੋਂ ਲੇਹੋ ਪਛਾਣ

* ਦੇਖੋ ‘ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਐਂਡ ਮਿਡੀਏਵਲ ਹਿੰਦੂ ਮਿਸਟੀਸ਼ਿਓਨ’ ਪੰਨਾ ੨੩

† ਦੇਖੋ ‘ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੀ ਮੁਖਤਸਿਰ ਤਾਰੀਖ’ ਪੰਨਾ ੧੩

‡ ਦੇਖੋ ਅਧਿਆਇ ੧੬ ਪੰਨਾ ੧੯੪

ਚਲੇ ਹੋ ਯਾਂ ਲਾਛ ਹੋਏਗਾ, ਗੁਰੂ ਹੋਇਆ ਹਾਲਿ
ਅੰਦਰ ਗੰਦਾ ਬਾਹਰ ਗੰਦਾ, ਤੂ ਕਿਉਂ ਭੁਲਿਆ ਚਰਪਟ ਅੰਧਾ ।”

X X X X

ਨਾ ਕਹੁੰ ਧਰਤੀ, ਨਾ ਕਹੁੰ ਅਕਾਸ
ਨਾ ਕਹੁੰ ਮੱਧੇ, ਨਾ ਗਰਭ ਨਿਵਾਸ
ਮਨ ਪਵਨਾ ਕਾ ਚੰਬ ਬਨਾਇਆ
ਤਹਾਂ ਚਰਪਟ ਜੋਗੀ ਤਹਾਂ ਸਮਾਇਆ

X X X X

ਭੇਖ ਕਾ ਜੋਗੀ ਮੈਂ ਨ ਕਹਾਉਂ
ਆਡਮਾ ਕਾ ਜੋਗੀ ਚਰਪਟ ਨਾਉਂ

X X X X

ਬਾਹਰਿ ਉਲਟਿ ਕਉਨ ਨਹੀਂ ਜਾਉਂ
ਕਾਹੇ ਕਾਰਨ ਕਾਨਨ ਕਾ ਚੀਰਾ ਖਾਉਂ
ਬਿਭੂਤਿ ਨ ਲਗਾਉਂ ਜਿਉਂ ਤਰਿ ਉਤਰ ਜਾਈ
ਪਰ ਜਿਉਂ ਧੂੜਿ ਲੇਟੇ, ਮੇਰੀ ਬਲਾਈ
ਮੇਲੀ ਨਾ ਬਾਂਧੋ ਲੇਵੇ, ਨ ਮਿਰਗਾਨੀ
ਓੜੋਂ, ਨਾ ਖਿੰਬਾ ਜੋ ਹੋਇ ਮੁਰਾਨੀ
ਮੂਤ ਨ ਪੂਜੋਂ, ਢੰਡਾ ਨ ਉਠਾਵੋਂ
ਕੁਤੇ ਕੀ ਨਿਆਈਂ ਮਾਂਗਨੇ ਨ ਜਾਉਂ
ਬਾਸੀ ਕਰਿ ਕੇ ਭੁਗਤਿ ਨ ਖਾਣੈ
ਸੰਧਿਆ ਦੇਖਿ ਸਿੰਮੀ ਨ ਬਜਾਣੈ
ਦਵਾਰੇ ਦਵਾਰੇ ਧੂਆਂ ਨ ਪਾਵੈ
ਭੇਖਿ ਕਾ ਜੋਗੀ ਨਹੀਂ ਕਹਾਵੋਂ
ਆਡਿਮਾ ਕਾ ਜੋਗੀ ਚਰਪਟ ਨਾਉਂ ।

ਕਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦਸਵੀਂ ਗਿਆਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਲਾਗੇ ਚਾਗੇ ੮੮
ਸਿੱਧ ਜੋਗੀ ਚੰਬਾ ਵਿਚ ਬ੍ਰਹਮਪੁਰਾ ਨਾਉਂ ਦੇ ਸਥਾਨ ਤੇ ਆਏ, ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ
ਚਰਪਟ ਨਾਥ ਭੀ ਸਨ । ਚਰਪਟ ਨਾਥ ਨੇ ਉਥੋਂ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਸਾਧਨਾ ਅਤੇ ਯੋਗ
ਸਾਧਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਤੋਂ ਹੀ ਉਥੋਂ ਦੇ ਰਾਜਾ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਮ
ਭਗਤ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਪਿਛੋਂ ਚੇਲੇ ਬਣ ਗਏ । ਚੰਬਾ ਦੇ ਪਾਸ ਹੀ ਜੰਮੂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ
ਇਲਾਕਾ ਹੈ । ਰਾਜ ਤਰੰਗਿਣੀ ਦੇ ਲੇਖਕ ਸ੍ਰੀ ਕਲਹਣ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ
ਕਿਸੇ ਭੀ ਨਾਥ ਦਾ ਵਰਣਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ । ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦੇ

ਨਾਉਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਾਥ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਲੋਕ ਇਸ ਮਤ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੀ ਸਨ। ਪਰ ਅਜ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਤਲਹਟੀਆਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨਾਥ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ ਨਿਸਚੈ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਨਾਥਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਭੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਰਪਟ ਨਾਥ ਜੋ ਉਥੇ ਗਏ।

ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਹੁਣ ਭੀ ਇਕ 'ਜੋਗੀ' ਨਾਮ ਦੀ ਜਾਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਸ਼ਾਇਦ ਬੰਗਾਲੀ ਜਾ ਉਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਦੇ 'ਜੋਗੀ' ਘਰਾਣੇ ਨਾਲ ਹੋਵੇ। ਜੇ ਇਹਨਾਂ ਜੋਗੀਆਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਵਜਰਯਾਨ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਸਿਧ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਹੈ ਤਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ 'ਜੋਗੀ' ਪੰਡਿਤ ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹਨ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਅਜ ਭੀ ਛੱਪਨ ਨਾਉਂ ਦੇ ਭੈਰੋਂ ਨਾਥਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਵਿਚ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਥ ਭੈਰੋਂ ਮੰਦਰ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ--ਸੀਤਲ ਨਾਥ, ਆਨੰਦੀ ਨਾਥ, ਬੈਤਾਲ ਨਾਥ ਅਤੇ ਛਤਾਬਲ ਨਾਥ ਆਦਿ। ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਤੋਂ ਲਗ ਭਗ 20 ਮੀਲ ਦੂਰ ਸੁੱਬਲ ਨਾਥ ਭੈਰੋਂ ਨੂੰ ਹੰਦੂ ਅਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਨਾਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਸ੍ਰੀ ਨਗਰ ਦੇ ਹੀ ਇਕ ਆਹਕਮਰ ਨਾਉਂ ਦੇ ਮਹੱਲੇ ਵਿਚ ਇਕ 'ਜੋਗੀ' ਘਰਾਨਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਲਗ ਭਗ ਇਕ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਘਰਾਣੇ ਦੇ ਇਕ ਸਜਣ ਨੇ ਮੈਂਨੂੰ ਦਸ਼ਿਆ ਕਿ ਸ਼ਿਵਰਾਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਇਹ ਲੋਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਰੂਪ ਨਾਲ ਮਨਾਂਦੇ ਹਨ।

ਚੰਬਾ ਦੇ ਮਹਿਲ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਜ ਭੀ ਸਿਧ ਚਰਪਟ ਨਾਥ ਦਾ ਮੰਦਰ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਅਜ ਭੀ ਆਪਣੇ ਖਾਮੋਸ਼ ਸੁਰਾਂ ਵਿਚ ਰੁਨਗੁਨਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਸ਼ਿਵਰਾਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਇਸ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਚੰਬਾ ਦਾ ਰਾਜਾ, ਚਰਪਟ ਨਾਥ ਦੀ ਬੜੇ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਅਰਚਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚਰਪਟ ਜਿਹੇ ਪ੍ਰਗਤੀਸ਼ੀਲ ਨਾਥ ਨਿੱਧ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਧਾਂਜਲੀ ਭੇਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਚਰਪਟ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ

ਜਾਣਿ ਕੇ ਅਜਾਣ ਹੋਏ ਬਾਤ ਤੂੰ ਲੇਹੁ ਪਛਾਣ
ਚੇਲੇ ਹੋਇਆ ਲਾਭ ਹੋਏਗਾ, ਗੁਰੁ ਹੋਇਆਂ ਹਾਣਿ
ਅੰਦਰ ਗੰਦਾ ਬਾਹਰ ਗੰਦਾ, ਤੂੰ ਕਿਉਂ ਭੁਲਿਓ ਚਰਪਟ ਅੰਧਾ।

X X X

ਹੋਨੇ ਕਾਰਨਿ ਕਯਹਿ ਗਿਆਨ, ਹੋਨੇ ਕਾਰਨਿ ਧਰਹਿ ਧਿਆਨ।
ਹੋਨੇ ਕਾਰਨਿ ਤੀਰਥ ਅਸਨਾਨ, ਹੋਨੇ ਕਾਰਨਿ ਪੁੰਨ ਘਰੁ ਦਾਨ
ਹੋਨੇ ਕਾਰਨਿ ਜੁਧ ਸੰਗਾਮ, ਹੋਨੇ ਕਾਰਨਿ ਪਚਿ ਪਚਿ ਮੁਆ

ਚਰਪਟ ਪ੍ਰਣਵੈ ਕੋਈ ਸਾਧੂ ਅਨਿਹੋਨੀ ਹੁਆ ।

X X X

ਬਨ ਬਨ ਫਿਰੈ ਕੰਨ ਅਦਾਰ ਕਹੈ, ਜਾਲ ਤਪ ਤੀਤਿ ਕਾਲ ਮੱਧ ਖਰੈ
ਅਗਨਿ ਤਪ ਉਸ ਨਿਕਾਲ ਮਹਿ ਕਰੈ, ਹਠਿ ਨਿਗੁਹ ਕਰਿ ਛੀਜਤ ਜਰੈ
ਚਰਪਟ ਪ੍ਰਣਵੈ ਮਨ ਤੇ ਭੂਲਾ ਇਹ ਬਾਤਾਂ ਕਰੈ ।

X X X

ਲੰਬੀ ਖੰਬਾ ਝੋਲਮੜੇਲੀ, ਕਾਨ ਫੜਾਈ, ਮੁਖ ਤੰਬੋਲੀ
ਦਿਹੋਂ ਭਿਖਿਆ ਰਾਤੀਂ ਰਸ ਭੋਗ, ਚਰਪਟ ਕਹੈ ਕਮਾਇਆ ਜੋਗ
ਜੋ ਮੁੜਕ ਤਨ ਲਾਵੇ ਜੋੜਾ, ਅਜੰਤ ਨ ਮੁਆ ਨਿਗੋੜਾ
ਜੋ ਮੁੜਕ ਬਾਂਧੈ ਧਰਮ ਗਈ ਧਿਕ ਜਨਨੀ ਵਾ ਕਉ ਲਾਜ ਨ ਆਈ
ਜੋ ਮੁੜਕ ਕਛੂ ਹੰਇਆ ਚਾਹੈ, ਚਰਪਟ ਪ੍ਰਣਵੈ ਜੋਗ ਨ ਨਿਘਾਹੈ ।

X X X

ਭੇਖ ਮਿੜਕ ਕਾ ਏਕ ਸੁਭਾਉ ਹੈ ਭਾਈ,
ਉਸ ਖਫਨੀ ਉਸ ਪਧਨੀ ਲਾਈ
ਉਸ ਟੋਪੀ ਉਸ ਅੰਚਲਾ ਬੰਧਾਈ,
ਉਹ ਨਹਿੰ ਬੋਲੈ, ਉਹ ਸੁੰਨ ਸਿਧਾਈ
ਬਹੁ ਨਹਿੰ ਸਦਦੀ ਓਹ ਕਰਮ ਗਲਤਾਨੀ,
ਬਹੁ ਦਰ ਰਹੈ ਅਸਥਾਨੁ ਬਹੁ ਮਸਾਨੀ
ਜੋਗ ਕੀਏ ਤਿੜ੍ਹਤਣ ਸਾਰੇ,
ਚਰਪਟ ਪ੍ਰਣਵੈ ਪੂਤਾ ਕਛੂ ਜੋਗ ਬੈਪਾਰੇ ।

X X X

ਜੋ ਮਨ ਅਰੇ ਭਿਆ ਪਤੈ, ਪੁਰਾਨ, ਜੋ ਮਨ ਮਾਰੇ ਕਿਆ ਕਬੈ ਗਿਆਨ
ਜੋ ਮਨ ਮਾਰੇ ਕਿਆ ਧਰੈ ਧਿਆਨ, ਜੋ ਮਨ ਮਾਰੇ ਕਿਆਂ ਬੇਦ ਪੁਰਾਨ
ਜੋ ਮਨ ਮਾਰੇ ਕਿਆ ਪਤੈ ਮਸਾਨ, ਜੋ ਮਨ ਮਾਰੇ ਕਿਆ ਪੰਨ ਅਰ ਦਾਨ
ਜੋ ਮਨ ਮਾਰੇ ਤਾ ਕਿਆ ਸੁਧ ਸੰਗਰਾਮ,
ਜੋ ਮਨ ਮਾਰੇ ਕਿਆ ਗੰਗਾ ਅਸਨਾਨ ।
ਮਨ ਮਾਰੇ ਸਿਧਿ ਹੋਈ, ਚਰਪਟ ਪ੍ਰਣਵੈ ਸਾਧੂ ਬਿਰਲਾ ਮਨ ਮਾਰੇ ਕੋਈ।

X X X

ਬਾਧੂ ਆਵਹਿ ਸੇ ਘਰ ਬਾਰੀ, ਸੇਵਾ ਕਰਹਿ ਰੇ ਹਮਾਰੀ
ਹੇਠ ਬਿਛਾ ਵਹਿਗੇ ਤੁਲਿਆ ਤੁਲਾਈ, ਉਪਰ ਉਂਚਾ ਕਰ ਬੈਠਾਈ
ਜਤ ਸਤ ਕੀ ਮਾਇਆ ਲੈ ਆਇਆ, ਹੂਲ ਬੈਠਾ ਨਿਰੰਜਨ ਪਹਾਇਆ

ਸਿਖ ਕੀ ਧਰਨੀ ਲਾਗੈ ਪਾਈ
 ਉਸਕਾ ਰੂਪ ਦੇਖ ਉਸਕਾ, ਕਾਮ ਫਲ ਜਾਏ
 ਸਿਖ ਕੇ ਪੁੜ੍ਹ ਕਾ ਸੁਖ ਲੇ ਚੱਚੋਲੇ, ਜੈਸੇ ਕੁੱਤਾ ਹਾੜ ਕੇ ਬਿਹੋਲੇ
 ਸਿਖ ਮਰੈ ਗੁਰੂ ਹੋਵੈ ਨਿਰਪਰਾਧ ਸੋਗੀ ਹੋਵੈ
 ਏਕ ਘਰ ਤਿਆਗਿਆ ਸੌ ਘਰ ਲਿਆਇਆ
 ਛੁਟਕਿਆ ਸਾ ਪਰ ਬਹੁਰਿ ਭਰਖਾਇਆ
 ਦਯਾ ਨ ਉਪਜੀ ਘਰੁ ਗੁਰੂ ਕਰਾਇਆ
 ਪ੍ਰਣਿਵੈ ਚਰਪਟ ਤੇ ਨਰਕ ਸਿਧਾਇਆ ।

X X X

ਸਤਿਗੁਰ ਐਸਾ ਲੋ, ਪਰ ਤਿਰੀਆ ਕਾਮ ਬਿਬਰ ਜਿਤ ਲੋ
 ਮਾਰੀਲੇ ਸਗਲ ਕਾਮਨਾ, ਧਰਮ ਮਰਾ ਦੁਤ੍ਰ ਅਸਤਿਤੁ ਲੋ
 ਸੰਤੋਖ ਜਾਚੈ ਨਾਹੀਂ ਕਬਹੁ ਅਰਥ ਬਿਹੁਨਾ ਸਭ ਭਾਖੀ ਲੋ
 ਪਰ ਸੁਆਰਥ ਅਪਨਾ ਨਹੀਂ, ਸੁਆਰਥ ਮਨ ਚੇਲਾ ਨਹੀਂ ਭਟਕੀਲੋ
 ਮੈਲੇ ਪਾਣੀ ਕਪੜੇ ਧੋਵੈ, ਲੋਭੀ ਗੁਰੂ ਮੁਕਤਿ ਕਹਾਂ ਹੋਵੈ
 ਗਿਆਨ ਬਿਗਿਆਨ ਸਕਾ ਤਤ ਸਾਰ
 ਐਸੇ ਸਤਿਗੁਰਿ ਲੇ ਉਤਰਹਿਗੇ ਪਾਰ
 ਦਯਾ ਨ ਉਪਜੀ ਘਰੁ ਗੁਰੂ ਕਰਾਇਆ
 ਪ੍ਰਣਿਵੈ ਚਰਪਟ ਤੇ ਨਰਕ ਸਿਧਾਇਆ ।

X X X

ਸਕਵਾਨਾ ਨਾਦ ਰਾਗ ਨਹੀਂ ਜਾਹਿੰ, ਨੇਤ੍ਰੂ ਰੂਪ ਨਾ ਦੇਖਿ ਲੁਭਾਹਿੰ
 ਨਾਸਿਕਾ ਸੰਧ ਪਰਸ ਨਹੀਂ ਹੋਇ, ਖਟਰਸ ਕੇ ਜਿਵਹਾ ਮਰੈ ਨ ਹੋਇ
 ਜੀਤੀ ਨਹੀਂ ਕਾਇਆ ਘਰੁ ਸਿਧ ਕਰਾਇਆ
 ਚਰਪਟ ਪ੍ਰਣਿਵੈ ਤੇ ਨਰਕ ਸਿਧਾਇਆ ।

X X X

ਮਨ ਬਾਂਧੈ ਤੇ ਮਨ ਕੋ ਪਾਵੈ, ਨਹੀਂ ਤੇ ਭਰਮਤਾ ਜੁਨੀ ਆਵੈ
 ਜੋ ਮਨਸਾ ਫਹਰਾਨੀ, ਤੋ ਮਨ ਕੀ ਗਤਿ ਜਾਨੀ
 ਮਨ ਕੈ ਆਗੈ ਮਨਸਾ ਬਸੈ ਸਰਪਨਿ ਹੋਇ ਹੋਇ ਮਨ ਕੋ ਡਸੈ
 ਉਤਰੇ ਨਾਹੀਂ ਬੇਪਿ ਬਿਖਿਆ ਲੁਭਾਰੀ
 ਚਰਪਟ ਪ੍ਰਣਿਵੈ ਕੇਤੇ ਮੁਦੇ ਬਿਕਾਰੀ
 ਬਿਖਿਆਂ ਡੋਰੀ ਜਗਤ ਕੇ ਫਾਂਸੀ, ਕੇਤੇ ਕਾਚੇ ਫਿਰਹਿ ਉਦਾਸੀ ।
 ਅਰਥ ਨ ਖੋਲਿਆ ਫਿਰਹਿ ਚੌਰਾਸੀ, ਫਿਰ ਫਿਰ ਬਾਂਧੈ ਜਮ ਕੀ ਫਾਂਸੀ

ਐਸੇ ਚਰਪਟ ਨਰਕ ਸਿਧਾਸੀ

X

X

X

ਛੀਲੀ ਕਛੌਟਾ ਸਨਮੁਖ ਫਿਰੈ ਘਰ ਘਰ ਨੈਣ ਪਸਹਾ ਕਰੈ
ਖਾਇਆ ਜਾਰੈ ਨਾ ਵਾਚਾ ਫੁਰਹੈ, ਤਾ ਕਾਰਣ ਝਰਿ ਝਰਿ ਮਰੇ
ਐਧੂ ਗਲ ਖਿੰਬਾ ਹਾਬ ਫ਼ਹੂੜਾ ਪੰਗ ਪਵੜੀ ਮੁਖ ਤੰਬੋਲਾ
ਖਾਜੇ ਪੀ ਕੇ ਕੀਜੇ ਜੋਗ, ਚਰਪਟ ਕਹੈ ਬਿਗਾੜਿਆ ਜੋਗ

X

X

X

ਨਿਰਭੈ ਨਾ ਸੰਗ ਤੱਤ ਕਾ ਵੇਤਾ
ਆਨ ਅਪਮਾਨ ਵਿਵਰਜਿਤ ਇੰਦਰੀ ਜੇਤਾ
ਸੇਤ ਫਟਿਕ ਮਨੁ ਇਹਰੇ ਰਤਾ
ਚਰਪਟ ਪੁਣਿਵੈ ਇ ਸਿੱਧ ਕਾ ਮਤਾ
ਜਿਸ ਕਾ ਕਾਮ ਤਿਸੀ ਕੋ ਛਾਜੈ
ਐਰ ਕਰੈ ਤੋ ਫੀਗਾ ਬਾਜੈ
ਚਰਪਟ ਕਹੇ ਇਹ ਅਚਰਜ ਦੇਖ
ਕਨਕ ਕਾਮਿਨੀ ਮੇਲਿਆ ਭੇਖ

X

X

X

ਫੋਕਟ ਆਵੈ ਫੋਕਟ ਜਾਇ, ਫੋਕਟ ਬੋਲੈ ਫੋਕਟ ਖਾਇ
ਫੋਕਟ ਬੈਠਾ ਕਰੇ ਬਿਬਾਦ, ਚਰਪਟ ਕਹੇ ਇਹ ਸਭਿਆ ਉਪਾਧਿ ।

ਚੌਰੰਗੀ ਨਾਬ

ਸਪਸ਼ਟਵਾਦੀ ਚਰਪਟ ਨਾਬ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸਾਧਨਾ ਨਾਬ ਸਾਧੂਆਂ ਵਿਚ ਅਤੇ
ਜਣੇ-ਖਣੇ ਵਿਚ ਹਾਲੇ ਆਪਣੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦਿਤਾ ਜਾਂ ਸਰ ਕਹਿਣ ਦੀ ਆਦਤ ਦਾ
ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਕਰੇਨ ਵਿਚ ਮਸ਼ਗੂਲ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਅਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਗੁਰੂ ਚੌਰੰਗੀ ਨਾਬ
ਦੀ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼ਬਦੀਅਤ ਸਾਕਾਰ ਹੋ ਉਠਦੀ ਹੈ । ਪੰਜਾਬੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ
ਗੁਰੂ ਚੌਰੰਗੀ ਨਾਬ ਭਗਤ ਪੂਰਣ ਹੀ ਸਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਵਰਤਮਾਨ ਸਿਆਲਕੋਟ,
ਸਕਲ ਜਾਂ ਸੰਗਲਾਦੀਪ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸਲਵਾਨ ਦੇ ਉਹ ਪੁਤਰ ਪੂਰਣ ਸਨ ਜਿਹਨਾਂ
ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਈ ਕਿੰਵੰਦੀਆਂ, ਕਹਾਣੀਆਂ ਲੋਕ-ਕਬਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਗੀਤ
ਆਦਿ ਸੀਮਾ-ਰਹਿਤ ਸੰਖਿਆ ਵਿਚ ਵਖੇ ਵਖ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਨ ।
ਗੁਰੂ ਚੌਰੰਗੀ ਨਾਬ ਨੂੰ ਚਤੰਰੰਗ ਨਾਬ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਭੀ ਸਮਰਣ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ
ਹੈ । ਸ੍ਰੀ ਅਜੁਧਿਆ ਸਿੰਘ ਜੀ ਉਪਾਧਿਆਇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਗਤ ਪੂਰਣ ਦੇ ਵੱਡੇ ਭਰਾ

ਮੰਨਦੇ ਹਨ*। ਤਿੱਬਤੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚੌਰੰਗੀ ਨਾਥ ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੇ ਗੁਰ-ਭਾਈ ਮੰਨੇ ਗਏ ਹਨ‡। ਪਰ ਵਧੇਰੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਚੌਰੰਗੀ ਨਾਥ ਜਾਂ ਚਤੁਰੰਗ ਨਾਥ ਭਗਤ ਪੂਰਣ ਹੀ ਸਨ, ਜੋ ਕਾਲਾਂਤਰ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨਾਮਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਏ।

ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਵਿਚ ਅਤੇ ਕੁਝ ਲੋਕ-ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਦਾ ਚੇਲਾ ਮੰਨਿਆ ਗਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਝ ਵਿਚ ਮਛਿੰਦਰ ਨਾਥ ਦਾ। ਪਰ ਦੂਜੀ ਧਾਰਣਾ ਕਿ ਉਹ ਮਛਿੰਦਰ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਗੋਰਖ ਦੇ ਗੁਰ-ਭਾਈ ਸਨ ਉਚਿਤ ਅਤੇ ਤਰਕ-ਪੂਰਣ ਜਾਪਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੀ ਕਹੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਇਕ ਹਥ ਲਿਖੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਜੋ ਪੱਟੀ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਇਕ ਜੈਨ ਮੰਦਤ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ; ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਥ ਬਾਨੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਣਸੰਕਲੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਣਸੰਗਲੀ ਵੀ ਕਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੌਰੰਗੀ ਨਾਥ ਰਾਜਾ ਸਲਵਾਨ ਜਾਂ ਸ਼ਾਲਿਵਾਹਨ ਦੇ ਪੁਤਰ ਸਨ, ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਦੇ ਗੁਰ-ਭਾਈ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਮਛਿੰਦਰ ਨਾਥ ਦੇ ਚੇਲੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਪੂਰਣ ਭਗਤ ਦੇ ਨਾਉਂ ਦੀ ਲੋਕ-ਕਥਾ ਭੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸੋਤੇਲੀ ਮਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿਆਦਤੀ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਪੂਰਣ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਹਥ ਪੈਰ ਕਟਾ ਦੇਣੇ ਪਏ। ਕੁਝ ਕਾਲ ਉਪਰੰਤ ਇਸ ਦੀ ਭੋਂਟ ਮਛਿੰਦਰ ਨਾਥ ਨਾਲ ਹੋਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਚਮਤਕਾਰੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਫੇਰ ਹਥ-ਪੈਰ ਮਿਲੇ ਅਤੇ ਉਹ ਨਾਥਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿਧ ਨਾਥ ਚੌਰੰਗੀ ਨਾਥ ਬਣ ਗਏ। ਹੱਥ ਪੈਰ ਕੱਟੇ ਜਾਣ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਉਹ ਪੂਰਣ ਤੋਂ ਚੌਰੰਗੀ ਨਾਥ ਬਣ ਗਏ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਸਿਆਲ ਕੋਟ ਵਿਚ ਹੁਣ ਭੀ ਚੌਰੰਗੀ ਜਾਂ ਪੂਰਣ ਦਾ ਖੂਹ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਦਰਸ਼ਨੀ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਥਾਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਹਿਮਦਾਬਾਦ ਤੋਂ ੧੯੨੪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦਰ ਨਾਥ ਯੋਗੀ ਦੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਯੋਗੀ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ-ਵਿਸ਼ਕ੍ਰਿਤਿ’ ਵਿਚ ਭੀ ਪੂਰਣ ਦੀ ਇਹ ਕਹਾਣੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। § ਪੁਸਤਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਇਸ ਵਿਚ ਸਿਆਲ ਕੋਟ ਦਾ ਨਾਉਂ ਸ਼ਾਲੀ ਪੁਰ ਦਿਤਾ ਗਇਆ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਸਿਆਲ ਦਾ ਸੁਧ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਉਂ ਸ਼ਾਲਿ ਦਿਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਉਂ ਸਕਲਾ, ਸਕਲਾ, ਸੰਗਲਾ ਜਾਂ ਸੰਗਲਾਂਦੀਪ ਹੀ ਹੈ। ਚੌਰੰਗੀ ਜਾਂ ਪੂਰਣ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦਾ ਨਾਉਂ ਭੀ ਸਲਵਾਨ ਜਾਂ ਸ਼ਾਲਿਵਾਹਨ ਹੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਉਂ ਭੀ ਸਿਆਲ ਕੋਟ ਦੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਾ ਰੂਪਾਂਤਰ ਜਾਂ ਅਨੁਵਾਦ ਹੀ ਦਿਸਦਾ ਹੈ।

*“ਹਿੰਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ” ਸ੍ਰੀ ਅਜੁਧਿਆ ਸਿੰਘ ਉਪਾਧਿਆਇ।

‡ “ਰੰਗਾ” ਪੁਰਾਤਤਵਾਕ-ਸ੍ਰੀ ਰਾਹੁਲ ਜੀ ਸਾਂਕ੍ਰਿਤਆਇਨ ਦਾ ਲੇਖ, ਪੰਨਾ ੨੯੦।

§ ਪੰਨਾ ੩੭੨

ਗੁਰੂ ਚੋਟੀਗੀ ਨਾਥ ਦਾ ਰਚਨਾ ਕਾਲ ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨ ੧੧ੴਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਦਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ; ਪਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵਿਦਵਾਨ ਸ੍ਰੀ : ਆਰ : ਸੀ : ਟੈਮਪੁਲ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਜਾਰਜ ਵੇਸਟਨ ਬਿਗਸ ਈਡੀਸ਼ਨ ੧੯੩੮ ਦੀ ਖੋਜ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਸੀਂ ਨਿਮਨ ਸਿਟੇ ਤੇ ਪੁਜਦੇ ਹਾਂ —

ਸਲਵਾਨ ਦੇ ਦੋ ਵਿਆਹ ਹੋਏ ਸਨ । ਪੂਰਣ ਦੀ ਮਾਂ ਦਾ ਨਾਉਂ ਇਛਰਾਂ ਸੀ ਅਤੇ ਪੂਰਣ ਦੀ ਸੌਤੇਲੀ ਮਾਂ ਲੂਣਾਂ ਦੇ ਪੁਤਰ ਦਾ ਨਾਉਂ ਰਸਾਲੂ ਸੀ, ਜੋ ਵਖੇ ਵਖ ਲੋਕ ਕਬਾਵਾਂ ਅਤੇ ਲੋਕ-ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਨ ਪਾਤਰ ਭੀ ਰਹਿਆ ਹੈ । ਸ੍ਰੀ ਆਰ. ਸੀ. ਟੈਮਪੁਲ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਰਸਾਲੂ ਦਾ ਸਮਾਂ ੯੫੦੦੦ ਸਦੀ ਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਉਹ ਇਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਦੋ ਪ੍ਰਸਿਧ ਜਟ ਜਾਤੀਆਂ ਸਿੱਧ ਅਤੇ ਸੈਂਸੀ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪੂਰਵਜ ਮੰਨਦੀਆਂ ਹਨ । ਜੱਟ ਸਿੱਧਾਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਜੈਸਲਮੇਰ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕ ਜੈਸਲ ਨਾਉਂ ਦੇ ਰਾਜਾ ਨਾਲ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਰਾਜ ਕਰਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ੧੧੪੦-੧੧੬੮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।* ਜੈਸਲਮੇਰ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ੧੧੮੮ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹੋਈ ਦਸੀਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੈਂਸੀ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਨੂੰ ਬਾਲਿਵਾਹਨ ਦੇ ਪਿਤਾ ਰਾਜਾ ਗਜ ਦੇ ਵੰਸ਼ ਦਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨੇ ਗਜ਼ਨੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੱਧ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜੁੱਧ ਵਿਚ ਪਰਾਜਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ ।† ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੂਰਬ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਇਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਦਾ ਫੇਰ ਸੰਗਠਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਕੇ ਗਜ਼ਨੀ ਤੇ ਭੀ ਆਪਣਾ ਅਧਿਕਾਰ ਕੀਤਾ; ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਰਸਾਲੂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਲਗ ਭਗ ੯੫੦੦੦ ਸਦੀ ਦਾ ਅੰਤ ਜਾਂ ੯੫੦੦੦ ਸਦੀ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਅਰਥੀ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੇ ਭੀ ਗਜ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਏ ਜੁੱਧ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ; ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਮਾਂ ਨੂੰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਵਰਤਿਆ ਹੈ ।

ਇਕ ਹੋਰ ਦਲੀਲ ਭੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ: ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮੁਹੰਮਦ ਕਾਸਿਮ ਨੇ ਜਦੋਂ ਸਿੱਧ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਤਦੋਂ ਉਸ ਦੀ ਸੁਲਹ ਰਿਸਲ ਨਾਮ ਦੇ ਇਕ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਾ ਨਾਲ ਹੋਈ । ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਾ ਰਿਸਲ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਰਸਾਲੂ ਹੀ ਹੋਵੇ । ਸ੍ਰੀ ਜਾਰਜ ਵੇਸਟਨ ਬਿਗਸ ਨੇ ਭੀ ਇਸੇ ਮਤ ਦਾ ਪੋਥਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ।‡ ਆਚਾਰਿਆ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦਵਿਵੇਦੀ ਨੇ ਭੀ ਇਸੇ ਮਤ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਿਆਂ ਕਹਿਆ ਹੈ ਕਿ “ਕੁਝ ਪੰਡਿਤਾਂ ਨੇ ਤਾਂ

* ਦੇਖੋ ਕਰਨਲ ਟਾਡ ਦਾ ਰਾਜਸਥਾਨ ।

† ਦੇਖੋ ਕਰਨਲ ਟਾਡ ਦਾ ਰਾਜਸਥਾਨ

‡ ਦੇਖੋ “ਰੋਰਖ ਨਾਥ ਐਂਡ ਕਨਫਰਾ ਯੋਗੀਜ਼” (ਕਲਕਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ੧੯੩੮) ਪੰਨਾ ੨੩੮

ਰਾਜਾ ਸ਼ਾਲਿਵਾਹਨ ਨੂੰ ਸਕ ਸੰਮਤ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਭਾਅ ਹਚਿੰਸਨ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੰਵਾਰ ਰਾਜਪੁਤ ਮੰਨਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਯਦੂਵੰਸੀ ਰਾਜਪੁਤ ਸਨ ਅਤੇ ਰਾਵਲਪਿੰਡੀ (ਜਿਸ ਦਾ ਪੁਰਾਣਾ ਨਾਉਂ ਰਾਜਪੁਰੀ ਸੀ) ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਸੀਬੀਯਨਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਬ ਵਲ ਹੱਟ ਜਾਣਾ ਪਇਆ; ਤਦੋਂ ਹੀ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਹੋਈ। ਬਿਗਸ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹਨਾਂ ਸਭ ਗਲਾਂ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਕੇ ਇਹ ਹੀ ਨਤੀਜਾ ਕਿਵਾਂ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਕਹਾਣੀਆਂ ਸਿਰਫ਼ ਇਹ ਹੀ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਸੀਮਾਂ ਦੇ ਹੰਦੂਆਂ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਧਰਮ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਸੰਘਰਸ਼ ਚਲ ਰਹਿਆ ਸੀ; ਇਸ ਸਭ ਤੋਂ ਇਹ ਹੀ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਣ ਭਗਤ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਰਸਾਲੂ ਦਾ ਸਮਾਂ ੧੧ਵੀਂ ਸਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ*।”

ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਹਿ ਚੁਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਮਛਿੰਦਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਿਸਚੈ ਹੀ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ੯੦੦ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭੀ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਚੌਰੰਗੀ ਭੀ ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਹੋਏ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਛਿੰਦਰ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਤਕ ਭੀ ਰਹੇ ਹੋਣ। ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਉਹ ਗੋਰਖ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਭੀ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ; ਪਰ ਇਹ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਮਛਿੰਦਰ ਨਾਥ ਦੇ ਹੀ ਬਿਸ਼ਨ ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਦੇ ਨਹੀਂ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹਥੀਂ ਲਿਖੀ ਪੁਸਤਕ ‘ਪ੍ਰਾਣਸੱਕਲੀ’ ਜੋ ਪੱਟੀ ਜ਼ਿਲਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਜੇਨ ਮੰਦਿਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ—ਤੋਂ ਵੀ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਤੇ ਅਪਭੂਸ਼ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ—ਉਸ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਪੰਜਾਬੀ-ਪਣਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਪੂਰਬੀ ਅਤੇ ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਦਾ ਪੁਟ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਠੀਕ ਉਸੀ ਭਾਂਤਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਗੋਰਖ ਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਭੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਘੁਮਣ ਫਿਰਣ ਦੀ ਆਦਤ ਹੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਾਣ-ਸੰਕਲੀ ਦਾ ਅਰੰਭ ਇਸ ਭਾਂਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—

ਸਤਿਆ ਵਦੰਤ ਚੌਰੰਗੀ ਨਾਥ ਆਦਿ ਅੰਤਰਿ ਸੁਨੈ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਸਾਲਬਾਹਨ ਘਰੇ
ਹਮਾਰਾ ਜਨਮ ਉਤਪਤਿ ਸਤਿਮਾ ਝੁਟ ਬੋਲੀਲਾ ॥ ੧ ॥ ਹਾਸਹਾਰਾ
ਭਇਲਾ ਸਾਸਤ ਪਾਪ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਹਮਾਰੇ ਮਨੇ ਹਾਥ ਪਾਵ ਕਟਾਇ
ਰਲਾਇਲਾ ਨਿਰੰਜਨ ਬਨੇ ਸੋਖ ਸੰਤਾਪ ਮਨੇ ਪਰ ਭੇਵ ਸਨਮੁਖ
ਦੇਖੀਲਾ ਸ੍ਰੀ ਮਛਿੰਦਰ ਨਾਥ ਗੁਰੂ ਦੇਵ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰੀਲਾ ਨਮਾਇਲਾ ਮਾਥਾ ॥ ੨
ਕੰਠ ਤਾਲੁ ਕਾਰੇ ਸਕਾਈਲਾ ਧਰਮਨਾ ਰੂਪ ਮਛਿੰਦਰ ਨਾਥ ਸਵਾਮੀ ॥ ੩ ॥

* “ਨਾਥ ਸੰਪੂਰਾਇ ਹਜ਼ਾਰੀ ਪੁਸਾਰ ਚਵਿਵੇਦੀ, ਪੰਨਾ ੧੬੨

ਮਨ ਜਾਨੇ ਮੁਨਿਆ ਪਾਪ ਮੁਖ ਵਰਨ ਨ ਆਵੈ ਮੁਖੈ ਬੋਲਵਿਆ
 ਕੈਸਾ ਹਾਥ ਰੇ ਕੀਲਾ ਫਲ ਮੁਖੈ ਪੀਲੀਲਾ ਐਸਾ ਗੁਸਾਈਂ ਬੋਲੀਲਾ ॥੭॥
 ਜੀਵਨ ਉਪਦੇਸ ਭਾਖੀਲਾ ਫਲ ਆਦ ਮਹੇ,
 ਵਿਸਾਲ ਦੇਸ ਬੁਧਿਆ ਤਿ੍ਖਾ ਵਿਸਾਰਲਾ ॥ ੫ ॥
 ਨਹੀਂ ਮਾਨੇ ਸੋਕ ਘਰ ਪਰਮ ਸੁਮਿਰਲਾ ਅਮਰੇ ਭਇਕਾ ਸਚੇਤ ਕੇ ਤਮਹਿ
 ਕਹਾਰੇ ਬੋਲੇ ਪੁਛੀਲਾ ॥ ੬ ॥
 ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਸ਼ਲੋਕ ਜਾਂ ਸ਼ਬਦ ਭੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ; ਜਿਹਨਾਂ
 ਦੇ ਕੁਝ ਉਦਾਹਰਣ ਹੇਠਾਂ ਦੇਂਦੇ; ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਰੂਪ ਬਦਲਿਆ ਹੋਇਆ
 ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—
 ਮਾਰਿਬਾ ਤੋਂ ਮਨ ਮੀਰ ਮਾਰਿਬਾ ਲੁਟਿਬਾ ਪਵਨ ਭੰਡਾਰ
 ਸਾਧਿਬਾ ਤੋਂ ਪੰਚਤੱਤ ਸਾਧਿਬਾ ਸੇਇਬਾ ਤੋਂ ਨਿਰੰਜਨ ਨਿਰੰਕਾਰ
 × X X
 ਮਾਲੀ ਲੈ ਮਲ ਮਾਲੀ ਲੈ ਸੀਂਚੇ ਸਹਜ ਕਿਆਰੀ
 ਉਨਮਨਿ ਕਲਾ ਏਕ ਪਹੁੰਚਿ ਪਾਇਲੇ ਆਵਾਗਵਨ ਨਿਵਾਰੀ
 ਉਪਰੋਕਤ ਅੰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਸਾਫ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਚੌਰੰਗੀ ਨਾਥ ਦੀ
 ਬਾਣੀ ਅਪਭੰਸ ਮਿਸ਼ਨਿਤ ਪੂਰਬੀ, ਰਾਜਸਥਾਨੀ ਪੰਜਾਬੀ ਸੀ। ਇਸ ਦਾ ਚੂਪਾਂਤਰ
 ਹੋਇਆ ਇਹ ਭੀ ਸਾਫ ਦਿਸਦਾ ਹੈ।

ਰਤਨ ਨਾਥ

ਚੌਰੰਗੀ ਨਾਥ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਤਨ ਨਾਥ ਹੋਏ, ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਕਾਲ
 ਦੀਸਵੀ ਸੰਨ ੧੦੦੦ ਤੋਂ ੧੨੦੦ ਦੇ ਮੱਧ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਜਨਮ
 ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਮਤ ਹਨ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ
 ਇਹ ਬਠਿੰਡਾ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਸਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨੈਪਾਲ ਦਾ ਛਤਰੀ ਰਾਜ
 ਕੁਮਾਰ ਭੀ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਰਤਨ ਨਾਥ ਦੇ ਅਨੁਯਾਈ ਸਿਰਫ ਹਿੰਦੂ ਹੀ ਹੋਣ, ਇਹ
 ਗਲ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭੀ ਇਹਨਾਂ ਉਤੇ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੇ ਸਨ;
 ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਹ ਹਾਜੀ ਰਤਨ, ਬਾਬਾ ਰਤਨ ਜਾਂ ਪੀਰ ਰਤਨ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ
 ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਏ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਹੀ ਸਗੋਂ ਖੁਰਾਸਾਨ, ਕਾਬੂਲ
 ਅਤੇ ਗਜ਼ਨੀ ਤਕ ਨਾਥ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਕਾਬੂਲ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ
 ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਸੀ। ਗਰੂ ਰਤਨ ਨਾਥ ਨੇ ਕਾਬੂਲ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਅਨੁਰੋਧ
 ਕਰਕੇ ਕਾਬੂਲ ਅਤੇ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਵਿਚ ਸ਼ਿਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰਵਾਈ ਸੀ
 ਅਤੇ ਸੇਕਿਰ ਦੇ ਨਾਉਂ ਜਾਗੀਰ ਭੀ ਲਗਵਾਈ ਸੀ। ਆਪ ਦਾ ਸਵਰਗਵਾਸ ਭੀ
 ਗਜ਼ਨੀ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਇਆ ਦਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੋਂ ਲਗ ਭਗ ਦੇ ਮੀਲ
 ਦੂਰ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਇਕ ਸਥਾਨ ਵਸਾਇਆ ਸੀ, ਜੋ ‘ਪਰਮਸ਼ਾਲਾ’ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ

ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੈ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਪੰਜਾਬੀ ਗੀਤ ਭੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। 'ਰਤਨ ਗਿਆਨ' ਨਾਉਂ ਦੀ ਇਕ ਪੁਸਤਕ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਲਿਖੀ ਸੀ, ਕਹਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਮਛਿੰਦਰ ਨਾਥ ਅਤੇ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਵਿਚ ਹੋਈ ਗਲ ਬਾਤ ਨੂੰ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਰਚਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਪੁਸਤਕ 'ਚਸ਼ਮਾ-ਏ-ਨੂਰ' ਪ੍ਰੈਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਲੀਖੇ ਵਿਚ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ੧੯੭੦ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸੇ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਤਨ ਨਾਥ ਮਛਿੰਦਰ ਨਾਥ ਦੇ ਸ਼ਿਸ਼ ਸਨ। ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਤੋਂ ਇਹ ਭੀ ਪਤਾ ਚਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਤਨ ਨਾਥ ਦੀ ਗੋਰਖ ਨਾਥ ਨਾਲ ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਗੋਦਾਵਰੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰ ਤੇ ਤਿੰਬਕੇਸ਼ਵਰ ਤੇ ਹੋਈ ਸੀ। ਕੁਝ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ ਮਤ ਇਹ ਛੀ ਹੈ ਕਿ "ਰਤਨ ਗਿਆਨ" ਪੁਸਤਕ ਦੇ ਲੇਖਕ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾਸ ਜੀ ਸਨ। ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਤਰਕਪੂਰਣ ਨਿਰਣੈ ਕਿਸੇ ਭੀ ਵਿਦਵਾਨ ਨੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਅਸੀਂ ਛੀ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਮਤ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਪੁਸਤਕ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਭੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੀ। ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਇਥੇ ਹੀ ਛਡਣਾ ਪੈ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਡਾ: ਸ਼੍ਰੀ ਪੀਤਾਂਬਰ ਦੱਤ ਬੜਬਵਾਲ ਦੀ ਪੁਸਤਕ "ਗੋਰਖ ਬਾਨੀ" ਵਿਚ ਗੋਰਖ ਦੇ ਨਾਉਂ ਨਾਲ ਦਿਤੀ ਗਈ ਇਕ ਸ਼ਬਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ 'ਰਤਨ ਨਾਥ' ਦੀ ਹੀ ਹੈ।*

ਰੂਪਾ ਮਹੰਮਦ ਸੋਨਾ ਖੁਦਾਈ, ਦੁਹੂੰ ਬਿਚਿ ਦੁਨੀਆਂ ਗੇਤਾ ਖਾਈ।

ਹਮ ਤੋਂ ਨਿਰਾਲੇਂ ਬੈਠ ਦੇਖਤ ਰਹੈ, ਐਸਾ ਦੇਕ ਸੁਖਨ ਬਾਬਾ ਰਤਨ ਹਾਜੀ ਕਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦੀ ਸਤ੍ਰਵਾਲ ਦੇ ਪੇਂਡਿਤ ਭਾਗ ਦਤ ਗੋਰੋਲਾਂ ਨੂੰ ਜੋਪੁਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਸੀ। ਜਿਸ ਹੱਥ ਲਿਖੀ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚ ਇਹ ਸ਼ਬਦੀ ਮਿਲੀ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਚਾਰ ਭਾਗ ਹਨ। ਚੌਥੇ ਭਾਗ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਰੱਜਬ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਰਖ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੰਤ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਤਕ ਦੇਸਾਰਿਆਂ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੀ ਈਥੇ ਸੰਨ ੧੯੮੮ ਦੇ ਲਗ ਭਗ ਦੀ ਹਥ-ਲਿਖੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਡਾ: ਬੜਬਵਾਲ ਨੂੰ ਇਹੋ ਸ਼ਬਦੀ ਤਿੰਨ ਹੋਰ ਬਾਵਾਂ ਤੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ :

(ੴ) ਜੋਧਪੁਰ ਦਰਬਾਰ ਪੁਸਤਕਾਲਯ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਪੁਰਾਤਤਵ ਵਿਭਾਗ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪੇਂਡਿਤ ਵਿਸ਼ਵੇਸ਼ਵਰ ਨਾਥ ਜੀ ਰੇਉ ਨੇ ਨਕਲ ਕਰ ਕੇ ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਭੇਜੀ।

(ਅ) ਜੋਧਪੁਰ ਦੇ ਕਬੀਆ ਸ੍ਰੀ ਸੁਭਕਰਣ ਚਾਰਣ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪ੍ਰਤੀ ਜੋ ਈਥੇ ਸੰਨ ੧੯੮੮ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਗਈ। ਇਹਨਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚ ਜਾਬਦੀ ਦਾ ਨਿਮਨ ਰੂਪ ਹੈ—

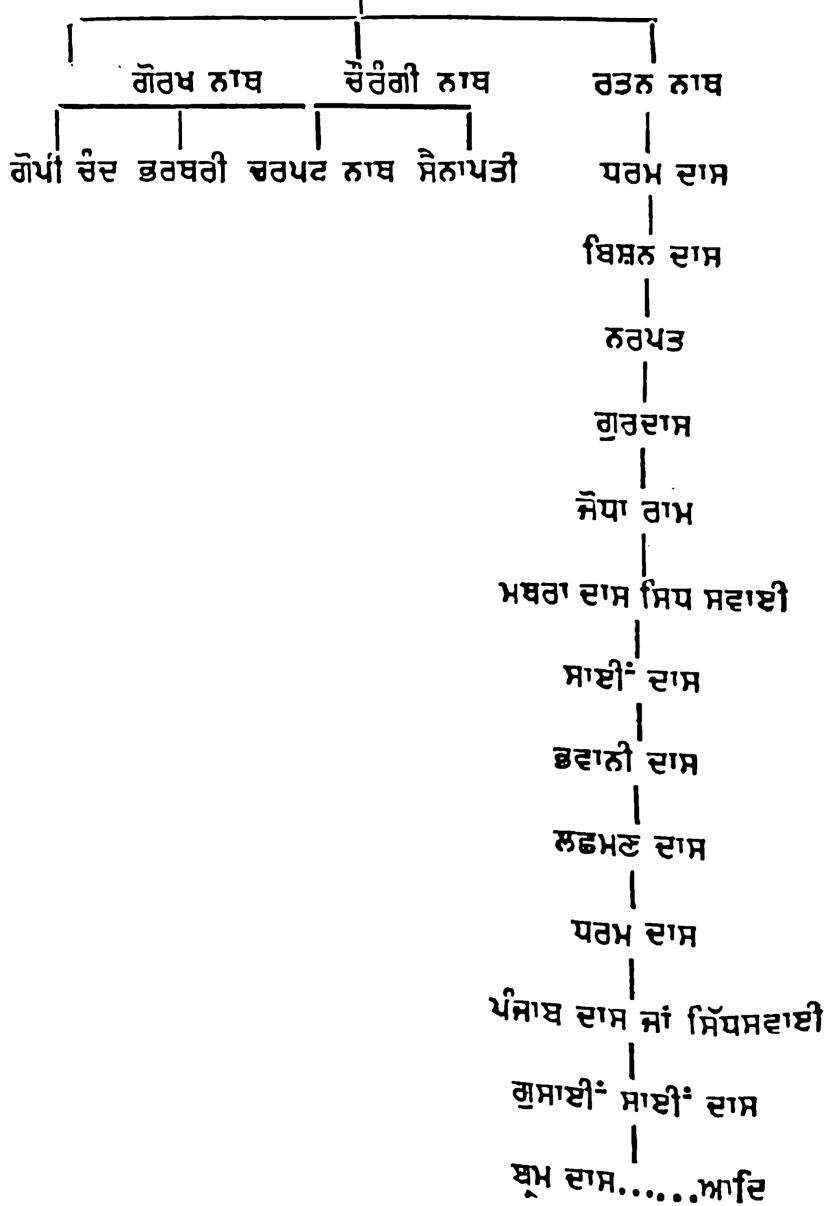
"ਰੂਪਾ ਮਹੰਮਦ ਸੋਨਾ ਖੁਦਾਈ ਦੁਹੂੰ ਵਿਚਿ ਦੁਨੀਆਂ ਸੋਤਾ ਖਾਈ।

ਬਾਬਾ ਰਤਨ ਹਾਜੀ ਓਸੀ (ਸੇ) ਕਹੇ ਇਨ ਤੋਂ (ਯਨਤੇ) ਨਿਆਰਾ ਰਹੈਂ।"

*ਵਿਸਤਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ "ਗੋਰਖ ਬਾਨੀ" ਪੰਨਾ ੪੧-੪੨।

ਰਤਨ ਨਾਥ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਾਥ ਸੰਪੂਰਾਇ ਦਾ ਕੋਈ ਭੀ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਸਿੱਧ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਪਇਆ ਹੋਵੇ। ਸਇਦਵਾਲਾ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਬਾਬਾ ਗਿਰਧਾਰੀ ਨਾਥ ਜੋ ਹੁਣ ਪਾਨੀਪਤ ਵਿਚ ਹਨ ਤੇ ਲੇਖਕ ਨੂੰ ਨਿਮਨ ਸਜ਼ਰਾ ਪੰਜਾਬੀ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਨਾਥ ਸਿਧਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜੋ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਡਾਂ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਵੱਚੇਰਾ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। *

ਮਛਿੰਦਰ ਨਾਥ

*ਉਥੋਂ “ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੀ ਮੁਖਤਸਿਰ ਤਾਰੀਖ” - ਡਾਂ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਏ. ਪੀ. ਐਚ. ਡੀ. ਪੰਨਾ ੨੯।

ਸਸੀ ਹਾਸ਼ਮ ਵਿਚ ਭਾਗਵਾਦ

ਪੂਰਬੀ ਸਭਿਆਤਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਭਾਗਵਾਦ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਸੋਚ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੇ ਇਸ ਪੱਖ ਨੇ ਪੂਰਬੀ ਲੋਕਾਂ (Oriental people) ਦੀ ਸਰਬ ਪੱਖੀ ਜਿੰਦਗੀ ਤੇ ਇਕ ਅਜੇਹਾ ਪ੍ਰਕਾਰ ਪਾਇਆ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਹਟਲ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਪਛਮੀ (Occidental) ਲੋਕ ਆਧੁਨਿਕ ਜਾਗੂੜੀ ਨਾਲ ਇਸ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਗਾਮੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਤੋਂ ਡੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਚੁਕੇ ਹਨ ਪਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਹ ਬੜੀ ਸੁਸਤ ਚਾਲ ਨਾਲ ਦੂਰ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਮੇਰਾ ਵਿਸ਼ੇ 'ਸਸੀ ਹਾਸ਼ਮ†' ਦੇ ਪਾਠ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਹੈ ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਤੇ ਕੋਈ ਵਧੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਹੋਈ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਭਾਗਵਾਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

Chambers's Twentieth Century Dictionary ਵਿਚ ਇਸ ਵਾਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹੈ:-

Fatalism, the doctrine that all events are subject to fate, and happen by unavoidable necessity. (pp. 336, 1950 Ed.)

ਪਰ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਇਥੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹਲ ਹੁੰਦੀ। ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਬਿਊਟੀਐਨਕਾ ਦੇ ਸੰਪਾਦਕਾਂ ਨੇ ੧੦੯ ਸਫੇ ਤੇ ਭਾਗਵਾਦ ਦੀ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤੀ ਹੈ :—

...Strictly the doctrine that all things happen according to a prearranged fate, necessity or inexorable decree.....

ਭਾਗਵਾਦੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਵ ਮੌਲਣ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਸਦਾ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਈ ਹੈ। ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਐਨਸਾਈਕਲੋਪੀਡੀਆ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸੰਪਾਦਕ ਅਗੇ ਜਾ ਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ :—

† 'ਸਸੀ ਹਾਸ਼ਮ'-ਸੰਪਾਦਿਤ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਸ਼ਾਨ।

The essence of the fatalistic doctrine is that it assigns no place at all to the initiative of individual, or to rational sequence of events.

ਸੰਪਾਦਕ-ਮੰਡਲ ਦਾ ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਬੀ ਲੋਕ ਇਸ ਵਾਜ਼ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਪਾਸ਼ਕ ਹਨ, ਇਸ ਗਲ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ:-

Thus an oriental may believe that he is fated to die on a particular day, he believes that whatever he does and inspite of all precautions, he may take, nothing can avert the disaster.

ਭਾਗਵਾਦ ਦੀ ਸਰਵ-ਸ਼ਕਤੀਮਾਨਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਵਖੋਂ ਵਖ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਅਮਲੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਧਾਰਮਿਕ ਜਥੇਬੰਦੀਆਂ ਵਿਚ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਕਾਫੀ ਚਿਰ ਪ੍ਰਯਾਨ ਰਹੀ ਹੈ। ਰਬ ਤੇ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸਾਰੇ ਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਕਰਤਾ ਰਬ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਆਸਤਕਤਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਭਾਗਵਾਦ ਦਾ ਹੀ ਅਪਰਤਖ ਰੂਪ ਹੈ। ਸਿਖ-ਸਾਹਿਤ ਜੋ ਕਿ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਇਕ ਸੁਜ਼ ਹੈ, ਇਸ ਭਾਗਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਦਾ ਵਡਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੈ। ਸਿੱਖ-ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਦੇਣੇ ਲੇਖ ਨੂੰ ਵਧਾਣਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਅੰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਭਰਮਾਰ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ, ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਵਿਅਕਤਿਵਾਦੀ ਕਵੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਧਨੀ ਰਾਮ ਚਾਤ੍ਰੂਕ ਇਕ ਹੈ:-

ਕਿਸਮਤ ਕਿਸਮਤ ਆਖ ਕੇ, ਛਿਲੜ ਚਿਚਲਾਂਦੇ ।
ਹਿੰਮਤ ਵਾਲੇ ਪਰਬਤਾਂ ਨੂੰ ਚੀਰ ਲਿਆਂਦੇ ।

ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਖੋਜਵਾਦੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿੰ-ਦਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰੋ: ਮੇਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਅਗਰਾ ਲਾਣਾ ਪਇਆ :--

“ਰਬ ਇਕ ਗੁੰਬਲਦਾਰ ਬੁਝਾਰਤ, ਰਬ ਇਕ ਗੋਰਖ ਪੰਦਾ,
ਖੇਲ੍ਹਣ ਲਗਿਆਂ ਪੇਚ ਏਸ ਦੇ, ਕਾਫਿਰ ਹੋ ਜਾਏ ਬੰਦਾ।
ਕਾਫਿਰ ਹੋਣੋਂ ਡਰ ਕੇ ਜੀਵਾਂ, ਖੋਜੋ ਮੂਲ ਨਾ ਢੁੜੀਆਂ,
ਲਾਈ ਲਗ ਮੌਮਨ ਦੇ ਕੋਲੋਂ, ਖੋਜੋ ਕਾਫਿਰ ਚੰਗਾ ।”

ਵਧੇਰੇ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਚ ਨਾ ਜਾਂਦਿਆਂ, ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਲੇਖ ਨੂੰ ‘ਸਸੀ ਹਾਸ਼ਮ’ ਵਲ ਇਕਾਗਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

ਸਸੀ ਹਾਸ਼ਮ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨ ਪਿਛੋਂ ਅਜੋਕਾ ਆਲੋਚਕ ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਤੇ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਾਸ਼ਮ ਆਪ ਵੀ ਪੁਰਾਣੀ ਰਵਾਇਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕੱਟੜ ਭਾਗਵਾਦੀ ਸੀ।
“ਹਾਸ਼ਮ ਕਰਨ ਲੁਕਾਓ ਬਤੇਰਾ, ਕਿਸਮਤ ਕੌਣ ਮਿਟਾਵੇ ?”, -੫੨

“ਵਾਹ ਕਲਾਮ ਨਸੀਬ” ਸੱਸੀ ਦਾ, ਨਾਉਂ ਲਿਆਂ ਦਿਲ ਭਰਦਾ।

ਤਖਤੋਂ ਚਾਇ ਸੁਟੇ ਸੁਲਤਾਨਾਂ, ਖੇਰ ਮੰਗਣ ਦਰ ਦਰ ਦਾ।

ਬੈਲ ਗਰੀਬ ਨਾਕਾਬਲ ਕਿਹਾ, ਚਾਇ ਜ਼ਿਮੀਂ ਸਿਰ ਧਰਦਾ।

ਹਾਸ਼ਮ ਜਾਇ ਨਾ ਬੋਲਣ ਵਾਲੀ, ਜੋ ਚਾਹੇ ਸੇ ਕਰਦਾ।” —੧੯

ਉਪਰੋਕਤ ਬੰਦ ਵਿਚ ਦੁਨਿਆਵੀ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਸਿਰੋਮਣੀ ਕਰਤਾ ‘ਭਾਗ’ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਰਬ ਦੇ ਨਾਂ ਵਿਚ ਗਲੇਫਿਆ ਗਇਆ ਹੈ। ਹਾਸ਼ਮ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਚੀਜ਼, ਹਰ ਘਟਨਾ, ਪਹਿਲੋਂ ਹੀ ਆਯੋਜਿਤ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁਖ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜਾਂ ਸਮਾਜਕ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਸਮਤ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਲਤਾਤ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਜੋ ਕੁਝ ਕੀਤਾ ਹੈ : ਨਸੀਬ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਕੁਝ ਹੋ ਰਹਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਨਸੀਬ ਰਾਹੀਂ ਹੋ ਰਹਿਆ ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਹ ‘ਭਾਗ’ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਵੇਗਾ :

‘ਹਾਸ਼ਮ ਵੇਖ ਨਸੀਬ ਸੱਸੀ ਦਾ, ਕੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਰੋਂਦਾ ?’ (੯੨)

ਹਾਸ਼ਮ ਭਵਿਖ-ਬਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਚਾਹੇ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਵਿਖ-ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਦਸੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਣੇ :

‘ਦੇਖ ਕਿਤਾਬ ਨਜ਼ੂਮ ਨਜ਼ੂਮੀ, ਹੋਇ ਰਹੇ ਚੁਪ ਸਾਰੇ।

ਜ਼ਾਲਮ ਹੁਕਮ, ਸਹਿਮ ਸੁਲਤਾਨਾਂ, ਕੌਣ ਕੋਈ ਦਮ ਮਾਰੇ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਸੱਰ ਆਖਣ ਐਖਾ, ਹੋਏ ਲਚਾਰ ਵਿਚਾਰੇ।

ਹਾਸ਼ਮ ਬਖਤ-ਬਖੀਲ ਸੱਸੀ ਦੇ, ਕੌਣ ਜਿਤੇ ਕੌਣ ਹਾਰੇ।’ (੯੩)

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੱਸੀ ਦਾ ਭਵਿਖ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਜ਼ੂਮੀਆਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਦਸ ਵਿਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਹਾਸ਼ਮ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਲਿਆਉਣੀ ਸੀ :

“ਸਿਰ ਧਰ ‘ਖੋਜ’ ਉਤੇ ਗਸ ਆਈ, ਮੌਤ ਸੱਸੀ ਦੀ ਆਈ।

ਖੁਸ਼ ਰਹੁ ਯਾਰ ਅਸਾਂ ਤੁੱਥ ਕਾਰਣ, ਬਲ ਵਿਚ ਜਾਨ ਗਵਾਈ।”

—੧੧੩

ਸ਼ਾਇਦ ਹਾਸ਼ਮ ਨੂੰ ‘ਲਟਕਾ’ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਸੱਸੀ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖਬਰ ਪਾਠਕਾਂ ਨੂੰ ਅਗੇਤਰੇ ਹੀ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

*In Islam, fate is an absolute power known as *Kismet* or *Nasib* which is conceived as inexorable and transcending all physical laws of the universe.

(Encyclopaedia Britannica pp. 109-110)

ਵੇਂਦਾ ਹੈ :—

“ਓੜਕ ਖੋਡ ਉਤਾਰ ਨਜੂਮੀ, ਬਾਤ ਕਹੀ ਮਨ-ਭਾਣੀ ।
ਆਸਕ ਹੋਰ, ਕਮਾਲ ਸੱਸੀ ਜਦ, ਹੋਰ ਜਵਾਨ ਸਿਆਣੀ ।
ਮਸਤ ਬਿਹੇਸ਼ ਬਲਾਂ ਵਿਚ ਮਰਸੀ, ਦਰਦ ਫਿਰਾਕ ਰਿੰਵਾਣੀ ।
ਹਾਸ਼ਮ ਦਾਗਾ ਲਗਾਉਗ ਕੁਲ ਨੂੰ, ਹੋਗ ਜਹਾਨ ਕਹਾਣੀ ।” (ਪੰ)

ਛਾਵੇਂ :—

“ਪਾਇ ਸੰਦੂਕ ਰੁੜ੍ਹਾਈ ਸੱਸੀ, ਨੂੰਹ-ਕੂੰਢਾਨ ਵਗੋਂਦਾ ।
ਬਾਸ਼ਕ ਨਾਗ ਨਾ ਹਾਥ ਲਇਆਵੇ, ਧੌਲ ਪਨਾਹਿ ਮੇਗੋਂਦਾ ।
ਪਾਰ ਉਰਾਰ ਬਲਾਈਂ ਭਰਿਆ, ਦਾਨੇ ਵੇਉ ਭਰੋਂਦਾ ।

ਪਰ :—

ਹਾਸ਼ਮ ਵੇਖ ਨਸੀਬ ਸੱਸੀ ਦਾ, ਕੀ ਕੁਝ ਹੋਰ ਕਰੋਂਦਾ ?” (੯੯)
ਹਾਸ਼ਮ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ :—

“.....ਮੌਤ ਲਿਖੀ ਵਿਚ ਬਲ ਦੇ, ਮਾਰੁਸ ਕੌਣ ਇਥਾਈਂ ।” (੧੦੪)

ਹਾਸ਼ਮ ਸ਼ਾਹ ਕਟੜ ਭਾਗਵਾਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸਮਤ ਦੀ ਪਰਾਸਰੀਰਕ (Supernatural) ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠ ਹੀ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਨਿਰਵਾਹ ਹੋ ਰਹਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮਨੁਖ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ‘ਹੁਕਮ’ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਪਇਆ ਹੈ। ਅੱਤੇ ਨੂੰ ਸੱਸੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੋਈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਦੇ ‘ਜੀਰਕ ਨੇਕ ਸਿਤਾਰੇ’ (੧੧੦) ਸਨ :—

“ਬਖਤ ਬਿਦਾਰ ਹੋਏ ਅੱਤੇ ਦੇ, ਭਰੀ ਨਸੀਬ ਉਗਾਹੀ ।” (੧੧੮)

“ਖੁਲ੍ਹਾ ਆਣ ਨਸੀਬ ਅੱਤੇ ਦਾ, ਕਰਮ ਭਲੇ ਦਿਨ ਆਏ ।” (੧੨੧)

“ਹਾਸ਼ਮ ‘ਬਾਗ ਸੁੱਕੇ’ ਰਬ ਚਾਹੇ, ‘ਪਲ ਵਿਚ ਚਾਇ ਸੁਹਾਏ’ ।” (੧੨੪)

ਹਾਸ਼ਮ ‘ਹੈਮਰ’ ਤੇ ‘ਨਦਾਨੀਅਲ ਹਾਅਬਾਰਨ’ ਵਾਂਗ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਭਵਿਖ ਜਾਂ ਵਰਤਮਾਨ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਉੱਕਾ ਸੋਝੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ :—

“ਹਾਸ਼ਮ ਦੇਖ ਨਸੀਬ ਬਲੋਚਾਂ, ਭਾਇ ਪਈ ਬੁਰਿਆਈ ।”

ਕਵੀ ਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ ਚੰਨ ਤਾਰੇ ਤੇ ਹੋਰ ਨਢੱਤਰ ਸਾਡੀ ਕਿਸਮਤ ਤੇ ਪ੍ਰਤਾਵ ਪਾਂਦੇ ਹਨ :—

“ਧਿਰਿਆ ਆਣ ਗਿਰਹੁ ਸ਼ਿਤਾਬੀ, ਚੰਦ ਛੁਟਾ ਪਰਵਾਰੋਂ ।” (੩੫੦)

“ਅੱਤਾ ਨਾਮ ਮਿਸਾਲ ਫਰਿਸ਼ਤੇ, ਜੀਰਕ ਨੇਕ ਸਿਤਾਰੇ ।” (੧੧੦)

‘ਸੱਸੀ ਦਾ ਦੁਖਿਤ’ ਹਾਸ਼ਮ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਕਿਸਮਤ’ ਦਾ ਹੀ ਇਕ ਕਾਰਜ ਸੀ। ਹੋਣੀ ਨੇ ਉਸ ਲਈ ਮੌਤ ਦਾ ਪੂਰਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਘੜਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਬਲਾਂ ਦੇ ਦੁਖਦਾਈ ਵਾਯੂ ਮੰਡਲ ਬਾਰੇ ਦਸਿਆ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :—

“ਸੂਲੀ ਸਾਰੂ ਅਗੇ ਬਲ ਮਾਰੂ, ਤਰਸ ਮਰੇ ਬਿਨ ਪਾਨੀ।

ਹਾਸ਼ਮ ਜਾਣ ਮੁਹਾਲ ਇਕੱਲੀ, ਬਰਬਰ ਗਾਹ ਬਿਆਬਾਨੀ।” (੩੯੦)

ਪਰ ਭਾਗਵਾਦੀ ਹਾਸ਼ਮ ਦੀ ਭਾਗਵਾਦੀ ਨਾਇਕਾ ਘੜੀ ਮੁੜੀ ਆਖਦੀ ਹੈ :—

“ਹਾਸ਼ਮ ਲੇਖ ਲਿਖੇ ਸੋ ਵਾਚੇ, ਛੋੜ ਮੇਰਾਂ ਲੜ ਮਾਣੋ।” (੩੯੦)

“ਜੇ ਰੱਬ ਕੂਕ ਸੱਸੀ ਦੀ ਸੁਣਸੀ, ਜਾਇ ਮਿਲਾਂ ਪਗ ਪਰਸਾਂ।” (੩੯੩)

ਕਿਉਂਕਿ ਹਾਸ਼ਮ ਦੀ ਆਰੰਭਿਕ ਭਰਵਿਖ-ਬਾਣੀ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਸੀ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਣੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਸੱਸੀ ਨੇ —

“ਫੜਿਆ ਪੰਧ ਹੋਈ ਨਿਰਬੰਧਨ, ਟੁੱਟ ਗਈ ਭੋਤ ਪਤੰਗੋਂ।” (੩੯੫)

ਸਾਰਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਇਕ ਆਯੋਜਿਤ ਕਾਰਜ ਕਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਆਂਦਾ ਹੈ। ਕਾਕਾ ਅਯਾਲੀ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਸ਼ਾਇਦ ਮਦਦ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਹਾਸ਼ਮ ਅਨੁਸਾਰ :—

“.....ਜਾਂ ਦਿਨ ਉਲਟੇ ਆਉਣ, ਸਭ ਉਲਟੀ ਬਣ ਜਾਵੇ।” (੪੩੨)

ਸੱਸੀ ਵਾਂਗ ‘ਸੱਸੀ ਹਾਸ਼ਮ’ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖਾਤਰ ਜਿੰਦਗੀ ਬਾਰੇ ਭਾਗਵਾਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੇਣ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਹੀ ਖਿਆਲਾਂ ਦਾ ਬਣਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਸ਼ਮ ਮੁਸਲਮਾਨ੍ਹਾਂ ਹੈ, ਉਸ ਤੇ ਭਾਰਤੀ ‘ਭਾਗਵਾਦ ਤੇ ਮਿਥਿਹਾਸ’[‡] ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ।

ਸੱਸੀ ਦਾ ਪਿਛਿ ‘ਆਦਮ ਜਾਮ’ ਨਜ਼ਮੀਆਂ ਦੀ ਪਰੋਰਣਾ ਤੇ ਹੀ ਸੱਸੀ ਦਾ ਉਪ-ਯਾਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਭਗਵਾਦੀ ਵਜ਼ੀਰ ਸਮਝਾਂਦਾ ਵੀ ਹੈ :—

“ਕਿਹਾ ਵਜ਼ੀਰ ‘ਕੀ ਦੋਸ਼ ਸੱਸੀ ਨੂੰ, ਲਿਖਿਆ ਲੇਖ ਲਿਖਾਵੀ।” (੬੩)

ਪਰ ਆਦਮ ਜਾਮ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ :—

* “.....inspite of all precautions he may take, nothing can avert the disaster.”

—Encyclopaedia Britannica 109-110

†The doctrine of fate appears also in what are known as higher religions, e. g., Christianity and Mohammedanism.... The most striking feature of oriental fatalism is its complete indifference to material circumstances; men accept prosperity and misfortune with calmness as decree of fate.

(Eney. Brit. 110-11)

‡ “ਬੈਲ ਗਰੀਬ ਨਾਕਾਬਲ ਜਿਹਾ, ਚਾਇ ਜਿੰਮੀ ਸਿਰ ਪਰਦਾ।” —੨੫

“ਏਤਕਸੀਰ ਕੁਹਾਉਣ ਕੰਨਿਆਂ, ਨਸ਼ਟ ਹੋਵੇ ਕੁਲਸਾਰੀ ।
ਇਸ ਥੀਂ ਪਾਪ ਨਾ ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ, ਕੋਮ ਹੋਵੇ ਹਤਿਆਰੀ ।
ਹਾਸ਼ਮ ਪਾਏ ਸੰਦੂਕ ਰੁਤ੍ਰਾਓ, ਮੂਲ ਚੁਕੇ ਖਰਖਾਰੀ ।” (੬੯)

ਸਸੀ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧ ਭਾਗਵਾਦੀ ਹੈ । ਉਸ ਦਾ ਜੁਰਾਅਤ ਭਰਿਆ (enterprising) ਸੁਭਾਵ ‘ਭਾਗ’ ਨਾਲੋਂ ਅਗੇ ਨਹੀਂ ਵਧ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਾਰਿਆਂ ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ (director) ਭਾਗ ਨੂੰ ਮੰਨਦੀ ਹੈ । ਉਸ ਨੂੰ ਵਰ-ਚੋਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ : -

“ਇਕ ਦਿਨ ਕੋਲ ਸਸੀ ਦੇ ਮਾਪਿਓ, ਬੈਠ ਕੀਤੇ ਕੁਲ ਝੇੜੇ ।

ਆਖ ਬੱਚੀ ਤੂੰ ਬਾਲਗ ਹੋਈਓ, ਵਾਗ ਤੇਰੀ ਹੱਥ ਤੇਰੇ ।

ਚੋਬੀ ਜ਼ਾਤ ਉੱਚੋ ਘਰ ਆਵਣ, ਫਿਰ ਫਿਰ ਜਾਣ ਬਤੇਰੇ,
ਹਾਸ਼ਮ ਕੌਣ ਤੇਰੇ ਮਨ ਭਾਵੇ, ਆਖ ਸੁਣਾਓ ਸਵੇਰੇ ।”

ਬੇਸ਼ਕ ਸੱਸੀ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ‘ਉੱਚਤਾ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ (Superiority complex) ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਨਾਂਹ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਇਹ ਅਹਿਸਾਸ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ‘ਲਿਖੀ ਕਰਮਾਂ ਦੋ’ (੧੩੮) ਹੀ ਸਰਬ ਸ਼ੁਰਤੀਮਾਨ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਸਿਵਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਹੋਰ ਕਦਮਾਂ ਤੇ ਵੀ ਸਸੀ ਇਹੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਅਪਨਾਂਦੀ ਹੈ :—

“ਹਾਸ਼ਮ ਲੇਖ ਲਿਖੇ ਮੋ ਵਾਚੇ, ਛੋੜ ਮੇਰਾ ਲੜ ਮਾਏ ।” —੩੬੦

ਸਸੀ ਕਿਆਮਤ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰਖਦੀ ਹੈ :—

“ਸ਼ਾਲਾ ਰੋਜ਼ ਕਿਆਮਤ ਤਾਈਂ, ਨਾਲ ਸੁਲਾਂ ਦਿਲ ਭਰਕੇ ।” —੫੩੯

ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹ ਪਛਤਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ‘ਨਿਕਰਮਣ’ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੀ । ਪਰ ਇਹ ਸੋਚ ਵੀ ਭਾਗਵਾਦੀ ਹੈ ।

‘ਅੱਤਾ’ ਵੀ ਭਾਗਵਾਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸੇ ਪਰਕਾਰ ਪੁੰਨੂੰ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਹੈ :—

“ਹਾਸ਼ਮ ਫੇਰ ਪੁੰਨੂੰ ਰਬ ਲਿਆਵੇ, ਸਹੀ ਸਲਾਮਤ ਖਾਨੇ ।” —੩੦੮

ਇਸੇ ਪਰਕਾਰ ‘ਕਾਕਾ’ ਅਯਾਲੀਕੇ ਹੋਰ ਸਹਾਇਕ ਪਾਤਰ ਵੀ ਭਾਗ-ਵਾਦੀ ਹਨ ।

ਸੱਸੀ ਹਾਸ਼ਮ ’ਚੋਂ ਭਾਗਵਾਦੀ ਅੰਸ਼ ਨਿਖੇਤਨ ਤੋਂ ਮੇਰਾ ਭਾਵ, ਇਸ ਤਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾਂ ਲਈ ਇਹ ਲੇਖ ਇਕ ਝੂਗਟਾਵਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਰੋਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹ ਮਨੁਖ ਦੀ ਹਸਤੀ (entity) ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦ ਹੋ ਕੇ ਉੱਨਤੀ ਕਰਨ ਦੇਣ ।

ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੀ ਆਦਿ ਰਾਮਾਇਣ

ਰਾਮਾਇਣ ਸੰਬੰਧੀ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਤੇ ਖੇਜ਼ੀਆਂ ਨੇ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਇਹ ਕਦੇ ਸੁਣਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਨਾਮੀ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਵੀ ਰਾਮਾਇਣ ਦੇ ਲੇਖਕ ਸਨ। ਆਉ, ਅੱਜ ਅਸੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੀ ਆਦਿ ਰਾਮਾਇਣ ਦੀ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੱਜਾਦਾ-ਨਸ਼ੀਨ ਹਰਿ ਅਥਵਾ ਹਰੀਆਂ ਜੀ ਦੀ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਟੀਕਾ-ਟਿਪਣੀ ਸਹਿਤ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਰਾਮਾਇਣ ਪ੍ਰਮੀ ਪਾਠਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਖਿਤ ਵਾਕਫੀਅਤ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਾਂ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਚਾਰਣ ਯੋਗ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਕੌਣ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਸ ਰਾਮਾਇਣ ਨਾਲ ਕੀ ਸੰਬੰਧ ਸੀ? ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣੂ ਹੋਣ ਲਈ ਮਾਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਗਲੇਈ ਸਮੇਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਿਖ-ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਚੰਥੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਦਾਸ ਜੀ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਤੇ ਪੰਜਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਅਰਥਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਡੇ ਭਾਈ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਿਥੀਏ ਦੇ ਇਕਲੋਤੇ ਪੁਤਰ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਹਰਿ ਜੀ, ਜੋ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿਧ ਸੰਤ ਕਵੀ ਹੋਏ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਹੋਰਾਂ ਦੇ ਉਤਰ-ਅਧਿਕਾਰੀ ਅਥਵਾ ਗੱਦੇ-ਨਸ਼ੀਨ ਸਨ।

ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਸਮਕਾਲੀ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅੱਛਾ ਸਨੋਹ ਰਖਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਦੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧਤਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਆਖਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਪਿਉ ਦੇ ਮਗਰ ਹੀ ਜਾਣਾ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਹ ਵੀ ਗੁਰੂ-ਘਰ ਨਾਲ ਦਿਲੋਂ ਢੈਖ ਹੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰ-ਗੱਦੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੰਜਵਾਂ ਗੁਰੂ ਮੰਨਦਾ ਸੀ। ਜਾਂ ਛੇਵਾਂ, ਇਹ ਇਕ ਬਹਿਸ ਵਾਲਾ ਸਵਾਲ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ,

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਸੱਤਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤਿਯ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੱਦੀ-ਨਸ਼ੀਨ ਹਰਿ ਅਥਵਾ ਹਰੀਆ ਜੀ* ਅਠਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਨਕ ਅੰਗਦ ਜੀ ਆਦਿ ਸਿਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਰੀਸੇ ਰੀਸ ਮਹਲਾ ੧ ਜਾਂ ਦ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਸੇਵੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਤੇ ਹਰਿ ਜੀ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਗੇ ਲਿਖੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਆਪਣਾ ਉਪਨਾਮ ‘ਦਾਸ ਨਾਨਕ’ ਜਾਂ ‘ਜਨ ਨਾਨਕ’ ਰਖਦੇ ਸਨ।

- (੧) ੧ ਓ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਮਿਹਰਬਾਨ ਜੀ ਕਾ ਬੋਲਣਾ ਸਤਿ, ਰਾਗੁ ਸੋਰਠ ਮਹਲੁ ੨ ॥ ‘ਗੁਰੂ ਕਾ ਸਬਦ ਰਖਵਾਰੇ’ ਏਤਿ ਘਰਿ ਗਾਵਣਾ।
ਤੁਮ ਤੋਂ ਹੋ ਅੰਤਰਿ ਜਾਮੀ। ਖਾਣੇ ਕਉ ਦੇਹਿ ਸੁਆਮੀ।
ਆਟਾ ਚਾਵਲ ਘੀਓ। ਜਿਤੁ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਵੈ ਮੇਰਾ ਜੀਓ ॥ ੧ ॥
ਤੇਰਾ ‘ਨਾਨਕ ਦਾਸ’ ਵਿਚਾਰਾ। ਖਸਮਾਨਾ ਕਰਹੁ ਹਮਾਰਾ।
ਅਪਨੀ ਸੇਵਾ ਲਾਵਹੁ। ਜੋਨੀ ਭਿਛਿਆ ਬਹੁਤਿ ਨ ਮੰਗਾਵਹੁ ॥ ੨ ॥
- (੨) ਮਹਲੁ ੮ ਸਤਿਗੁਰੂ ਹਰਿ ਜੀ
ਜੋ ਜੀਵੈ ਜੁਗੁ ਬਾਂਧੇ ਹਰਿ ਸਿੱਉ, ਵਾਕਾ ਜਨਮੁ ਮਰਨੁ ਭਉ ਨਾਸੇ।
ਸਹਸਾ ਮਿਟੈ ਸਹਸ ਸੁਖ ਉਪਜੈ, ਏਕ ਗ੍ਰਹਿ ਮਹਿ ਵਾਸੇ।
ਕਹਿਏ ਤੋ ਜੇ ਜਾਨੈ ਨਾਹੀ, ਤੂ ਪ੍ਰਭੁ ਅੰਤਰਿਜਾਮੀ।
‘ਜਨੁ ਨਾਨਕ’ ਕੋਟਿ ਪਤਿਤ ਤੇ ਤਾਰੇ, ਕੀਨੇ ਪਾਰਿ ਗਿਰਾਮੀ ॥ ੧ ॥
ਹਿੰਦੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਹੱਥ ਲਿਖਤ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਮੈਨੂੰ ਇਸ ‘ਆਦਿ ਰਾਮਾਇਣ’ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੇਵੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੀਆਂ ਜੋ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਮਿਲੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਇਹ ਹਨ—

(੧) ਆਦਿ ਭਾਗਵਤ (ਕਿਸ਼ਨ ਚਰਿਤ), (੨) ਵਾਰ ਪੀਰਾਂ ਦੀ, (੩) ਸੋਰਠ ਦੀ ਵਾਰ, (੪) ਵੱਡੀ ਸੁਖਮਣੀ (ਰਾਗ ਗਉੜੀ), (੫) ਵੱਡਾ ਦਖਣੀ ਵਿੰਕਾਰ (ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ), (੬) ਸਿੰਘਾਸਨ ਬਤੀਸੀ, (੭) ਬੈਤਾਲ ਪਚੀਸੀ ਤੇ (੮) ਫੁਟਕਲ ਸਾਖੀਆਂ, ਛੰਦ ਆਦਿ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ‘ਸੋਰਠ ਦੀ ਵਾਰ’ ਸੰਨ ੧੯੮੩ ਦੇ ਮਾਸਿਕ ਪੜ੍ਹੇ ‘ਪੰਜਾਬੀ

* ਸ੍ਰੀ ਹਰਿ ਜੀ ਅਥਵਾ ਹਰੀਆ ਜੀ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਬਾਣੀ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਐਮ. ਏ. ਮਹਿੰਦਰਾ ਕਾਲਜ, ਪਟਿਆਲਾ ਪਾਸ ਸੁਰਖਿਅਤ ਹੈ ਜੋ ਅਜੇ ਕਿਤੇ ਛਪੀ ਨਹੀਂ।

+ਇਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਲਈ ਦੇਖੋ, ਭਗਤ ਧੰਨੇ ਦਾ ਸ਼ਬਦ ‘ਗੋਪਾਲ ਤੇਰਾ ਆਰਤਾ.....।’

(ਰਾਗ, ਧਨਾਸਰੀ)

ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਅਤੇ 'ਵਾਰ ਪੀਰਾਂ ਦੀ' ਮੇਰੀ ਪੁਸਤਕ 'ਸਿਖ ਇਤਿਹਾਸ' (੧੯੫੧) ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਚੁਕੀਆਂ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਸਭ ਕਾਂਵਿ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਅਜੇ ਤਕ ਅਣਛਪੀਆਂ ਹੀ ਹਨ।

ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੀ 'ਆਦਿ ਰਾਮਾਇਣ', ਜੋ ਇਸ ਲੇਖ ਵਿਚ ਆਲੋਚਨਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇ ਹੈ, ਦੀ ਹਥ ਲਿਖਤ ਪ੍ਰਤੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਭਾਗ ਪੰਜਾਬ, ਪਟਿਆਲਾ ਦੇ ਪੁਸਤਕਾਲਯ ਵਿਚ ਸੁਰਖਿਅਤ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਰਮੁਖੀ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਮਾਇਣ ਦੇ ਕੁਲ ਪਤਰੇ ੯੩ ਅਰਥਾਤ ੧੮੯ ਸਫੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੀ ਕਣਕਵੰਨੇ ਸਿਆਲ-ਕੋਟੀ ਕਾਗਜ਼ ਪਰ, ਜੋ ਬੜਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਹੈ, ਸੁੰਦਰ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਮੂਲ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਚੋਂ ਅੰਤਲੇ ਸਫੇ ਗੁੰਮ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਨ—ਸੰਮਤ, ਪੁਸਤਕ ਕਦੋਂ ਲਿਖੀ ਗਈ, ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਕੌਣ ਤੇ ਕਿਥੋਂ ਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਆਦਿ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਅਨੁਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਦਾ ਲਿਖਾਰੀ ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਜਾਂ ਹਰਿ ਜੀ ਦਾ ਕੋਈ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਜਾਂ ਨਿਕਟਵਰਤੀ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਲਈ ਪ੍ਰਮਾਣ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ।

ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਨੇ ਇਸ 'ਆਦਿ ਰਾਮਾਇਣ ਦਾ ਕਥਾਨਕ ਕਿਥੋਂ ਲਿਖਿਆ ? ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਰਾਮਾਇਣ ਦਾ ਆਧਾਰ ਵਾਲਮੀਕੀ ਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਜਾਂ ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਦੇ 'ਰਾਮ ਚਰਿਤ ਮਾਨਸ' ਜਾਂ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੀ ਅਧਿਆਤਮ ਰਾਮਾਇਣ ਨੂੰ ? ਜਿਥੋਂ ਤਕ 'ਆਦਿ' ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਤਾਂ ਇਹੋ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੋਢੀ ਹੋਰਾਂ ਕੁਝ ਕੁਝ ਵਾਲਮੀਕੀ ਦੀ ਹੀ ਪੈਰਵੀ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਪਰ ਇਸ ਰਾਮਾਇਣ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਇਹ ਧਾਰਣਾ ਬਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਪਰ ਹੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੰਦ-ਕਥਾਵਾਂ ਜਾਂ ਲੋਕਿਕ ਅਖਾਣ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮਨੋ ਕਲਪਿਤ ਜਾਂ ਪੁਰਾਣਿਕ ਹਨ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਵਾਲਮੀਕੀ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਬੜਾ ਘੱਟ ਸੰਬੰਧ ਹੈ।

'ਆਦਿ ਰਾਮਾਇਣ' ਬਹੁਤੀ ਗੱਦ ਰੂਪ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਅੰਸ਼ ਪੱਦ ਰੂਪ ਵੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਬੜਾ ਘੱਟ ਹੈ। ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ-ਗਤ ਰਾਮਾਇਣਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਤ ਕਾਂਡਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ੧੮ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਪਤ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਕਥਾਵਾਂ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਬੰਧ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ—

(੧) ਲੰਕਾ ਦੀ ਕਥਾ- -ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦੀ ਤਪੈ-ਸਿਆ, ਪਾਰਬਤੀ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਭੁੱਖੀ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਨਿਰਬਲ ਹੋਣਾ, ੧੨ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਪਿਛੋਂ ਸਮਾਧੀ ਖੁਲ੍ਹਣ ਪਰ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦਾ ਪਾਰਬਤੀ ਦੇ ਭਗਤੀ-ਭਾਵ ਪਰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਵਿਸ਼੍ਵ ਕਰਮਾ ਦੂਰਾ ਪਾਰਬਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਸੋਨੇ ਦੀ ਲੰਕਾ

ਉਸਾਰਨਾ, ਪਰ ਪਿਛੋਂ ਚੱਠ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਕਰਨਾ ਕਿ ਕਿਤੇ ਪਾਰਬਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੋਨੇ ਦੇ ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਵੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਬ ਹੀ ਨਾ ਛੱਡ ਦੇਵੇ, ਇਸ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਲੰਕਾ ਪੁਰੀ ਉਸ ਦੇ ਪੁਤਰ ਬ੍ਰਹਮਾਂਦਿ ਨੂੰ ਦਾਨ ਕਰ ਦੇਣਾ, ਪਾਰਬਤੀ ਦਾ ਇਹ ਦਾਨ ਦੀ ਖਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਕ੍ਰੋਧਵਾਨ ਹੋਣਾ ਤੇ ਸ਼ਖਤ ਸਰਾਪ ਦੇਣਾ ਕਿ ਜੋ ਪੁਰਸ਼ ਇਸ ਲੰਕਾ ਪੁਰੀ ਵਿਚ ਕਦਮ ਰਖੇ ਉਹ ਭਸਮ ਹ ਜਾਵੇ, ਇਸ ਸਰਾਪ ਦੇ ਕਾਰਣ ਲੰਕਾ ਪੁਰੀ ਦਾ ਆਬਾਦ ਨਾ ਹੋਣਾ ।

(੨) ਰਾਵਣ ਦੀ ਜਨਮ-ਕਬਾਂ—ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੇ ਪੁਤਰ ਪੁਲਸਤ ਦੀ ਤਪਸਿਆ ਇਸ ਤਪਸਿਆ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਰਾਵਣ, ਕੁੰਭ ਕਰਣ, ਵਿਭੀਸ਼ਣ ਆਦਿ ਦਾ ਜਨਮ*, ਰਾਵਣ ਦੇ ਜਤਨ ਨਾਲ ਲੰਕਾ ਚਾ ਸਰਾਪ ਹਟਣ ਪਿਛੋਂ ਉਸ ਦਾ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਦੇ ਵਰ ਦਾਨ ਨਾਲ ਦੂਸਰੀ ਲੰਕਾ ਬਣਾ ਕੇ ਉਥੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰਨਾ ।

(੩) ਕਬਾਂ-ਮੰਦੇਰੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਰਾਵਣ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ।

(੪) ਕਬਾਂ-ਰਾਵਣ ਦਾ ਬਲੀ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਘੰਡ ਅਤੇ ਕਿਸ਼ਕਿੰਧਾ ਦੇ ਰਾਜਾ ਬਾਲੀ ਹੱਥੋਂ ਉਸ ਦੀ ਹਾਰ ।

(੫) ਕਬਾਂ—ਰਾਵਣ ਦਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਲੀ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਕੇ ਰਿਖੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਟੈਕਸ ਵਸੂਲ ਕਰਨਾ । ਰਿਖੀਆਂ ਦੇ ਲਹੂ ਦੇ ਟੈਕਸ ਤੋਂ ਜਨਕ-ਪੁਤ੍ਰੀ ਸੀਤਾ ਜੀ ਦੀ ਉਤਪੱਤੀ ।

(੬) ਕਬਾਂ— ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਧੀ ਕੈਕੇਈ ਨਾਲ ਅਜੁੱਧਿਆ ਦੇ ਰਾਜੇ ਦਸਰਥ ਦਾ ਵਿਆਹ । ਉਸ ਦੇ ਪੇਟੋਂ ਸੰਤਾਨ ਨਾ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਰਾਜਾ ਦਸਰਥ ਦਾ ਲੰਕਾ ਤੋਂ ਪਾਰ (?) ਕੈਸ਼ਲ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰੀ ਕੈਸ਼ਲਿਆ ਨਾਲ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ।

(੭) ਕਬਾਂ--- ਰਾਜਾ ਦਸਰਥ ਦਾ ਰਾਣੀ ਸੁਮਿਤ੍ਰਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ । ਫਿਰ ਪੁਤ੍ਰੇਸ਼ਟੀ ਜੱਗਾਂ ਲਈ ਗੈਂਡਾ ਮਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਉਥੇ ਭੁਲੇਖੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਭੈਣ ਦੇ ਲੜਕੇ ਸ਼੍ਰੂਵਣਕੁਂ ਨੂੰ ਤੀਰ ਮਾਰਨਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਮੌਤ ਹੋਣੀ । ਸ਼੍ਰੂਵਣ ਦੇ ਅੰਨ੍ਹੇ ਮਾਂ ਪਿਉ ਦਾ ਦਸਰਥ ਨੂੰ ਸਰਾਪ ਦੇਣਾ ਤੇ ਉਸ ਪਰ

* ਰਾਵਣ, ਕੁੰਭ ਕਰਣ, ਵਿਭੀਸ਼ਣ ਆਦਿ ਮੁਸਲਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਨਹੀਂ, ਪੇਂਡੂ ਸਨ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਭਾਈ ਦਾ ਨਾਂ ਕੁਥੇਰ ਸੀ । ਵਿਸਕਰਮਾਂ ਨੇ ਲੰਕਾ ਕੁਥੇਰ ਦੇ ਲਈ ਬਣਾਈ ਸੀ । (ਦੇਖੋ, ਵਾਲਮੀਕੀ ਰਾਮਾਇਣ, ਉਤਰ ਕਾਂਡ)

† ਦਸਰਥ ਨੇ ਅਸ਼੍ਵਮੇਧ ਜੱਗ ਕੀਤਾ ਸੀ । (ਦੇਖੋ, ਵਾਲਮੀਕੀ ਰਾਮਾਇਣ, ਆਦਿ ਕਾਂਡ ।

‡ ਸ਼੍ਰੂਵਣ ਦਸਰਥ ਦਾ ਭਾਣਜਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਇਕ ਰਿਖੀ ਦਾ ਲੜਕਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਯਗਯਦੱਤ ਸੀ । (ਦੇਖੋ, ਵਾਲਮੀਕੀ ਰਾਮਾਇਣ, ਅਜੁੱਧਿਆ ਕਾਂਡ, ਸਰਗ ੧੦)

ਤੰਨ ਹੱਤਿਆਂ ਲੱਗਣੀਆਂ । ਪਿਛੋਂ ਮਹਾਂ ਰਿਖੀ ਵਸਿਸ਼ਟ ਦੇ ਕਹਿਣ ਤੇ ਸ਼ਿੰਗੀ ਰਿਖੀ ਦਾ ਅਜੁਧਿਆ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਅਤੇ ਦਸਰਬ ਦੇ ਘਰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ, ਲਡਮਣ ਆਦਿ ਪੁਤ੍ਰਾਂ ਦਾ ਜਨਮ ਤੇ ਦਸਰਬ ਦੇ ਸਿਰੋਂ ਤੰਨ ਹੱਤਿਆਂ ਦੇ ਪਾਪ ਉਤੇਨੇ । ।

(੮) ਕਬਾ---- ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ-ਲਡਮਣ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸਿਸ਼ਟ ਦਾ ਜੱਗ ਸੰਪੂਰਣ ਹੋਣਾ । ਫੇਰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦ੍ਰ ਜੀ ਦਾ ਜਨਕਪੁਰੀ ਮਿਥਲਾ ਵਿਚ ਭਾ ਕੇ ਸ਼ਿਵ-ਧਨੁਸ਼ ਤੌੜਨਾ ਤੇ ਸੂਝੰਬਰ ਵਿਚ ਸੀਤਾ ਜਿੱਤਣੀ ।

(੯) ਕਬਾ---- ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦ੍ਰ ਜੀ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਲਡਮਣ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਗਜ਼ਨੀ ਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨਾਂ ਜਾਣਾ ਤੇ ਉਥੋਂ ਧਾਣਕ ਰੂਪ ਪਾਰੀ ਵਸਿਸ਼ਟ ਜੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਅਜੁਧਿਆਂ ਵਿਚ ਲਈਆਉਣਾ ।

(੧੦) ਕਬਾ---- ਵਸਿਸ਼ਟ ਜੀ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ-ਲਡਮਣ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵਾਸਤੇ ਸੁਭ ਲਗਨ, ਮਹੂਰਤ ਆਦਿ ਵੇਖ ਕੇ ਦਿਨ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨਾ ਤੇ ਬਰਾਤ ਦਾ ਅਜੁਧਿਆਂ ਤੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਦਰਭੰਗ (ਦਰਭੰਗਾ) ਦੇਸ ਵਿਚ, ਜਿਥੇ ਰਾਜਾ ਜਨਕ ਰਾਜ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪਹੁੰਚਣਾ । ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਬਰਾਤ ਦਾ ਅਜੁਧਿਆਂ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨਾ । ਦਸਰਬ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦ੍ਰ ਜੀ ਦਾ ਰਾਜ-ਅਭਿਸ਼ੇਕ, ਪਰ ਰਾਣੀ ਕੈਕੇਈ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਰਾਮ, ਲਡਮਣ ਅਤੇ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਬਨਵਾਸ ਦਾ ਦੰਡ ਮਿਲਣਾ । ਭਰਤ ਦਾ ਨਾਨਕਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁੜ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਜੀ ਦੇ ਪਿਛੇ ਜਾਣਾ । ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ, ਲਡਮਣ ਅਤੇ ਸੀਤਾ ਦਾ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦੇ ਭੈ ਤੋਂ ਦੁਖੀ ਹੋ ਕੇ ਦੌੜਨਾ, ਪਰ ਸੀਤਾ ਦਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿ ਜਾਣਾ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਰਾਮ ਦਾ ਠਹਿਰਨਾ ਅਤੇ ਭਰਤ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆ ਮਿਲਣਾ । ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਦੀ ਖੜਾਵ ਦੇ ਕੇ ਭਰਤ ਤੋਂ ਪਿੱਛਾ ਛੁਡਾਉਣਾ ।

(੧੧) ਕਬਾ— ਮਹਾਰਿਖੀ ਭਾਰਗਵ, ਭਰਦਵਾਜ, ਵਾਲਮੀਕੀ ਆਦਿ ਵਲੋਂ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ-ਲਡਮਣ ਦਾ ਸੂਗਤ ਤੇ ਤਪੋਬਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਵਾਸਤੇ ਵੱਖੋਂ ਵੱਖ ਕੁਟੀਆਂ ਬਣਾ ਕੇ ਦੇਣਾ । ਸੀਤਾ ਦੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਪਰ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਲੰਕਾ ਦੇ ਰਾਜੇ ਰਾਵਣ ਦਾ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਖਰ, ਦੂਖਣ ਆਦਿ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦ੍ਰ ਜੀ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਨਾ ।

(੧੨) ਕਬਾ--- ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਭਰਤ ਦਾ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ-ਲਡਮਣ (ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਵਾਸਤੇ ਅਜੁਧਿਆਂ ਤੋਂ ਸ਼ਾਰੰਗਧਰ ਧਨੁਸ (?) ਭੇਜਣਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦ੍ਰ ਜੀ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੈਂਤਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਨਾ । ਫੇਰ ਦਧੀਚਿ ਰਿਖੀ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਜੋੜ ਕੇ ਦੈਂਤਾਂ ਦੇ ਮਾਰਨ ਵਾਸਤੇ ਗਾੰਡੀਵ ਆਦਿ ਧਨੁਸ਼ ਤੇ ਹੋਰ ਸ਼ਸਤ੍ਰ-ਅਸਤ੍ਰ ਤਿਆਰ

†ਗੜ੍ਹ ਗਜ਼ਨੀ ਤੇ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਨਾਲ ਵਸਿਸ਼ਟ ਦਾ ਕੋਈ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਵਸਿਸ਼ਟ ਸ਼ਰੂ ਤੋਂ ਹੀ ਦਸਰਬ ਦਾ ਕੁਲ-ਪਰੋਹਿਤ ਤੇ ਦਰਬਾਰੀ ਸੀ । (ਵੱਖੋਂ, ਵਾਲਮੀਕੀ ਗਮਾਇਣ)

ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ।

(੧੩) ਕਥਾ--- ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਦਾ ਲਛਮਣ ਨੂੰ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਪਾਸੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡਣ ਲਈ ਹੁਕਮ ਦੇਣਾ ਤੇ ਚੌਬੀ ਤਰਫ਼ ਨਾ ਜਾਣ ਦੀ ਹਿਦਾਇਤ ਕੰਠਨਾ, ਪਰ ਇਸ ਹੁਕਮ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਲਛਮਣ ਦਾ ਚੌਬੀ ਤਰਫ਼ ਵੀ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵਾਸਤੇ ਜਾਣਾ । ਲਛਮਣ ਦੇ ਹਥੋਂ ਸੂਰਪਣਖਾ ਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਹੋਣੀ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਵਿਰੋਧ ਪੈਣਾ । ਸੂਰਪਣਖਾ ਦਾ ਚਾਲਾਕੀ ਕਰਕੇ ਲਛਮਣ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਕਰਨਾ ਤੇ ਫੇਰ ਰਾਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਦਾ ਲਛਮਣ ਨੂੰ ਸਾਬਤ ਹੀ ਨਿਗਲ ਜਾਣਾ । ਪਤਾ ਲੱਗਣ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਨੇ ਸੂਰਪਣਖਾ ਦਾ ਨੱਕ ਕੱਟਣਾ ਤੇ ਲਛਮਣ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿਚੋਂ ਕੱਢਣਾ । ਸੂਰਪਣਖਾ ਦਾ ਕੱਟਿਆ ਹੋਇਆ ਨੱਕ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਾਈ ਰਾਵਣ ਦੇ ਪਾਸ ਲੰਕਾ ਵਿਚ ਜਾਣਾ । ਇਸ ਤੋਂ ਰਾਵਣ ਦਾ ਕ੍ਰੋਧਵਾਨ ਹੋ ਕੇ ਪੰਚ ਵਟੀ ਦੇ ਸਥਾਨ ਪਰ ਆਉਣਾ ਤੇ ਫਰੇਬ ਨਾਲ ਕੱਖਾਂ ਦੀ ਕੁਟੀ ਵਿਚੋਂ ਸੀਤਾ ਚੁਰਾਉਣੀ ।

(੧੪) ਕਥਾ--- ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਦਾ ਸੀਤਾ ਦੇ ਵਿਸੋਗ ਵਿਚ ਵਿਰਲਾਪ । ਆਖਿਰ ਜਟਾਯੂ ਸਿੱਧ ਦੇ ਮੂੰਹੋਂ ਸੀਤਾ ਦੇ ਚੁਰਾਏ ਜਾਣ ਦੀ ਖਬਰ ਸੁਣਨਾ । ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਦਾ ਬਾਲੀ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਭਾਈ ਸੁਗਰੀਵ ਨਾਲ ਮਿਤ੍ਰ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸੁਗਰੀਵ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੇਵਕ ਹਨੂਮਾਨ ਨੂੰ ਸੀਤਾ ਦੀ ਖਬਰ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਲੰਕਾ ਭੇਜਣ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਰੱਖਣਾ ।

(੧੫) ਕਥਾ--- ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਹਨੂਮਾਨ ਦਾ ਲੰਕਾ ਜਾਣਾ । ਮੇਘ ਨਾਦ ਆਦਿ ਦੈਂਤਾਂ ਦਾ ਹਨੂਮਾਨ ਨੂੰ ਨਾਗਫਾਸ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਨਾ, ਪਰ ਹਨੂਮਾਨ ਦਾ ਲੰਕਾ ਨੂੰ ਟੂਕੁਣਾ ਤੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਲੈ ਕੇ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨਾ ।

(੧੬) ਕਥਾ--- ਰਾਮ ਦਾ ਲੰਕਾ ਪਰ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਪੁਰ ਪੁਲ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਅਤੇ ਬਾਂਦਰਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਧਾਰਾ ਕਰਨਾ ।

(੧੭) ਕਥਾ--- ਵਿਭੀਸ਼ਣ ਦਾ ਰਾਵਣ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੁਲਹ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕਹਿਣਾ, ਪਰ ਰਾਵਣ ਦਾ ਉਸ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾ ਮੰਨਣਾ ਤੇ ਤਿਸਕਾਰ ਕਰਨਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਵਿਭੀਸ਼ਣ ਦਾ ਲੰਕਾ 'ਚੋਂ ਦੌੜ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲਣਾ ।

(੧੮) ਕਥਾ--- ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਦਾ ਮੈਦਾਨ ਜੰਗ ਵਿਚ ਮੇਘ ਨਾਦ, ਕੁੰਭ ਕਰਣ, ਰਾਵਣ ਆਦਿ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਵਿਭੀਸ਼ਣ ਨੂੰ ਲੰਕਾ ਦੇ ਰਾਜ ਸਿੰਘਾਸਨ ਪਤ ਬਿਠਾਉਣਾ ਤੇ ਸੀਤਾ ਸਮੇਤ ਅਜੂਂਧਿਆ ਪੁਰੀ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨਾ ਆਦਿ ।

'ਆਦਿ ਰਾਮਾਇਣ' ਦੇ ਕਥਾ-ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੀ ਇਹ ਸੰਖਿਪਤ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਹੈ । ਇਸ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਸਿਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਦਿ ਕਵੀ ਵਾਲਮੀਕੀ ਤੇ ਹੋਰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ

ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਜਿਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਉਸ
ਢੰਗ ਨੂੰ ਆਦਿ ਰਾਮਾਇਣ ਦੇ ਲੇਖਕ ਨੇ ਨਹੀਂ ਅਪਣਾਇਆ। ਉਸ ਨੇ ਤਾਂ ਕਈ
ਕੁ ਲੈਕਿਕ ਤੇ ਪੁਰਾਣਿਕ ਦੰਦ-ਕਬਾਵਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਪਰ ਹੀ ਇਸ ਆਦਿ ਰਾਮਾਇਣ
ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕੀਤੀ ਹੈ।

ਇਹ ਅਸਲ ਪੁਸਤਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:—

੧੯ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ । ਅਥ ਆਦਿ ਰਾਮਾਇਣ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਕਥਾ
ਚਲੀ । ਸਲੋਕ—

ਰਾਮ ਨਾਮ ਤਿਤੁ ਸਿਮਰੀਏ, ਜਿਸੁ ਸਿਉ ਤੇਰਾ ਕਾਮੁ ।

ਅਮਰਾ ਪੁਰਿ ਵਾਸਾ ਕਰੈ, ਗਈ ਬਹੇੜੈ ਰਾਮੁ । ੧ ।

ਤਿਸ ਕਾ ਪਰਮਾਰਥ ਤਬ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਮਿਹਰਬਾਨ ਕਹਤਾ ਹੈ ਜਿ ਏ ਮੇਰੇ
ਮਨ ! ਤੂੰ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮੁ ਨਿਤ ਸਿਮਰ, ਜਿਸ ਸਿਉ ਤੇਰਾ ਅੰਤ ਕਾਮੁ ਹੈ। ਅਮਰਾ ਪੁਰਿ
ਮਹਿ ਵਾਸਾ ਪਾਵਹਿ ਰਸ । ਤਿਸੁ ਰਾਜੇ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਜੀ ਆਦਿ ਕਥਾ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ
ਮਿਹਰਬਾਨ ਕਹਿ ਸੁਣਾਵਤਾ ਹੈ। (ਪਤਰਾ ੧੧੨)

ਇਸ ਉਦਾਹਰਣ ਤੋਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਗੱਦ
ਅਤੇ ਪੱਦ ਦੋਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੀ। ਇਸ ਉਦਾਹਰਣ
ਦਾ ਸਲੋਕ ਤਾਂ ਸੇਵੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਟੀਕਾ ਉਸ ਦੇ ਸਜ਼ਾਦਾ-
ਨਈਨ ਹਰਿ ਜੀ ਦੀ ਗੱਦ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਆਦਿ
ਰਾਮਾਇਣ ਦੀ ਹਰੇਕ ਕਥਾ ਵਿਚ ਗੱਦ ਅਤੇ ਪੱਦ ਦਾ ਮੇਲ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਮਿਲਦਾ
ਹੈ। ਹਰੇਕ ਕਥਾ ਦੇ ਅੰਤ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰ-ਅੰਸ਼ ਬੜੀ ਸਿੱਧੀ-ਸਾਦੀ ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ
ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ:—

(੧) ਦੂਸਰੀ ਕਥਾ ਦੇ ਅੰਤ--

ਗੁਸਾਈਂ ਪਉਲਸਤ ਕੇ ਗੁਹਿ ਜਨਮਿਆ, ਦਰਸਿਰੁ ਰਾਜਾ ਰਾਇ ॥

ਸਿਵ ਸਿਵਾ ਤੇ ਵਰ ਪਾਇਆ, ਸਭ ਸੇਵਾ ਲਾਗੇ ਆਇ ॥

ਜਨ ਨਾਨਕ ਮਾਟੀ ਕੀ ਲੇਕਾ ਕੰਚਨੁ ਭਈ, ਮੀਚਿਤ ਚਿਸ਼ਟਿ ਜੁ ਪਾਇਆ ।੨।

(੨) ਛੇਵੀਂ ਕਥਾ ਦੇ ਅੰਤ--

ਵਸਿਸ਼ਟ ਆਇਆ ਵੀਵਾਹੁਣੇ, ਲੈ ਜਸਰਥ ਕਉ ਸਾਬ ।

ਹੋਵਣਹਾਰੀ ਰਾਜਾ ਰਾਵਣਾ, ਕੋਇ ਨ ਸਕੈ ਉਥਾਪ ।

ਸਾਗਰ ਮੈ ਕਾਰਜ ਭਇਆ, ਜਨ ਨਾਨਕ ਕਾਰਣ ਆਪ ।੯।

(੩) ਸੱਤਵੀਂ ਕਥਾ ਦੇ ਅੰਤ--

ਗੁਸਾਈਂ ਕੀਨੀ ਆਗਿਆ, ਮੈਂਡਾ ਪਾਰਹੁ ਜਾਇ ।

ਜਸਰਥ ਸਰਵਣ ਮਾਰਿਆ, ਤ੍ਰੈ ਹਤਿਆ ਲਾਗੀ ਆਇ ।੧।

ਇਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਕੇਵਲ ਕਲਾਤਮਕ ਹਨ, ਰਸਾਤਮਕ ਨਹੀਂ। ਸੋਢੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਚਨਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਪੁਰਾਤਨ-ਫੰਗ ਦੇ ਭਗਤ-ਕਵੀ ਸਨ। ਉਹ ਜੋ ਕੁਝ ਲਿਖਦੇ ਸਨ ਉਹ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਲਈ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਜਾਂ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਨਿਸਚਿਤ ਕੌਤੇ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ। ‘ਵਾਰ ਪੀਰਾਂ ਦੀ’ ਅਤੇ ‘ਆਦਿ ਰਾਮਾਇਣ’ ਜੇਹੀਆਂ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਲਿਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦਿਲੀ ਮਨਸ਼ਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਦੇਵ ਜੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਪਰ ਆਪਣੇ ਵਲ ਖਿੱਚਣਾ ਵੀ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂਆਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੇ ਵੀ ਅਜੇ ਤਕ ਕੋਈ ਅਜਿਹੀ ਵਿਆਕਤੀਗਤ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਜਾਂ ਬਾਣੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੀਰ, ਪੈਂਕੰਬਰ, ਰਸੂਲ ਅਬਦਾ ਅਵਤਾਰ ਦੀ ਉਪਮਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ ਨਹੀਂ ਲਿਖੀ ਸੀ।

ਇਹ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਕਈ ਥਾਵੋਂ ਤੁਕ-ਬੰਦੀ ਦੇ ਦਰਜੇ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹੀ ਉਪਰ ਉਠਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਆਦਿ ਰਾਮਾਇਣ ਦੀ ਕੁਝ ਗੱਦ-ਰਚਨਾਵਾਂ ਕਈ ਥਾਈਂ ਬੜੀ ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਤੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਖਿੱਚ ਪਾਉਣ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਦੂਜੀ ਕਥਾ ਵਿਚ ਲੰਕਾ ਦੀ ਮੁੜ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

‘ਤਬ ਰਾਵਣ ਸਭੇ ਹੀ ਵਰ ਲੈ ਕਰਿ ਘਰਿ ਆਇਆ। ਤਬ ਆਇ
ਕਰਿ ਮਾਟੀ ਕੀ ਲੰਕਾ ਉਸਾਰੀ। ਜਿਉ ਜਿਉ ਸ੍ਰੀ ਮਹਾਦੇਵ ਵਿਧਿ ਕਹੀ
ਬੀ ਤਿਵੇਂ ਹੀ ਤਿਉ ਕੀਨੀ। ਅਰੁ ਇਨ ਭੀ ਉਸੀ ਭਾਂਤ ਰਚੀ। ਦਰਵਾਜ਼ਾ
ਇਸ ਲੰਕਾ ਕਾ ਭੀ ਦੱਖਣ ਕੀ ਓਰ ਭਇਆ ਅਰੁ ਪਤਨਾਲੇ ਭੂਲਿ ਗਏ।
ਮਾਟੀ ਕੀ ਲੰਕਾਂ ਮੀਰਤਿ ਰਿਖੀਸਰ ਕੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਦੇਖਣੇ ਸਾਥ ਸੋਨੇ ਕੀ
ਭਈ। ਤਬ ਸ੍ਰੀ ਮਹਾਦੇਵ ਕੇ ਪ੍ਰਸਾਦ ਰਾਜੇ ਰਾਵਣ ਤੀਨ ਲੋਕ ਕਾ ਰਾਜੁ
ਪਾਇਆ, ਅਰੁ ਤੇਤੀਸ ਕਰੋੜੀ ਦੇਵਤੇ ਅਪਨੀ ਬੰਦ ਸਾਲ ਮਹਿ ਆਣਿ
ਰਾਖੇ ਅਰੁ ਜਮ ਭੀ ਘਾਣਿ ਕਰਿ ਬੰਦ ਬੀਚਿ ਬਾਂਧ ਰਾਖਿਆ ਅਰੁ ਰਾਵਣ
ਕੇ ਰਾਜ ਮਹਿ ਮਰੈ ਕੋਈ ਨਾਹੀ ਅਰੁ ਬੜੇ ਬੜੇ ਦੇਵਤੇ ਅਪਨੀ ਸੇਵਾ ਮੇਂ
ਲਗਾਏ ਅਰੁ ਬ੍ਰਹਮਾ ਦੁਆਰੇ ਉਪਰ ਬੈਠਾ ਵੇਦ ਪੜ੍ਹੇ, ਅਰੁ ਸੂਰਜ ਰਸੋਈ
ਕਰੈ, ਅਰੁ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਸੇਜ ਕਾ ਰਖਿਅਕ ਭਇਆ, ਅਰੁ ਇੰਦ੍ਰ ਨਿਤਾਪ੍ਰਤਿ
ਪਖਾ ਕਰੈ ਅਰੁ ਪਵਣੁ ਬੁਹਾਰੀ ਦੇਵੈ ਅਰੁ ਬੈਸੰਤਰੁ ਕਪੜੇ ਚੋਵੈ।* ਅਰੁ
ਜਹਾਂ ਲੋ ਰਾਵਣ ਕੀ ਆਂਗਾ ਹੋਇ ਤਹਾਂ ਕੀ ਬਰਖਾ ਹੋਇ; ਕਾਲ ਕੰਡਾਰ

* ਲੰਕਾ ਸਾ ਕੋਟ ਸਮੁੰਦਰ ਸੀ ਖਾਈ। ਤੇਹਿ ਰਾਵਣ ਘਰਿ ਖਬਰ ਨ ਪਾਈ।
ਚੰਦ ਸੂਰਜ ਜਾ ਕੇ ਤਪਤ ਰਸੋਈ। ਬੈਸੰਤਰ ਜਾ ਕੇ ਕਪਰੇ ਧੋਈ।

(ਗਗ ਆਸਾ ਕਬੀਰ ਜੀ)

ਪੜੇ ਨਾਹੀਂ, ਅਤੁ ਰੋਗ-ਜਰਾ ਦੇਵੈ ਬਾਂਧੇ। ਨਾ ਕੋਈ ਬੁੱਢਾ ਹੋਵੇ, ਨਾ ਕੋਈ
ਰੋਗੀ ਹੋਇ, ਅਮਿਸਾ ਰਾਵਣ ਕਾ ਰਾਜ ਭਇਆ। (ਪਤਰੇ ੧੯-੧੨੦)

ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ੧੩ਵੀਂ ਕਬਾ ਵਿਚ ਲਡਮਣ ਦੇ ਹਥੋਂ ਸੂਰਪਣਖਾਂ
ਦੇ ਬੱਚੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦਾ ਰਹਸ਼ਮਈ ਵਿਤੁਤਾਂਤ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਚਿਤ੍ਰ ਢੰਗ ਨਾਲ
ਅੰਕਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਏਥੇ ਹੀ ਬਸ ਨਹੀਂ, ਏਕਣ ਹੀ ਹੋਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਖਾਣੇ
ਵੀ ਇਸ ਰਾਮਾਇਣ ਵਿਚ ਦਿਤੇ ਹਨ, ਜੋ ਕੋਰੀਆਂ ਪੁਰਾਣਿਕ ਕਲਪਨਾਵਾਂ ਹੋਣ ਦੇ
ਨਾਲ ਹੀ ਬੜੇ ਦਿਲਚਸਪ ਵੀਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿ ਲੇਕਾ ਪਰ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਤੋਂ
ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਭੀਸ਼ਣ ਦੀ ਰਾਇ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਦ੍ਰਾਰਾ ਰਾਜਾ ਰਾਵਣ ਦੀ ਚਾਰ ਸੁਗਾਂ
ਦੀ ਲੰਮੀ ਉਮਰ ਖੋਣ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਰਾਵਣ ਦੇ ਕੌਲ ਪਹਿਲਾਂ
ਹਨ੍ਨਮਾਨ ਨਟ ਬਣ ਕੇ ਤੇ ਫੇਰ ਅੰਗਰ ਭਿਖ-ਮੰਗਾ ਬਣ ਕੇ ਗਇਆ ਤੇ ਉਸ ਤੋਂ
ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਧੀ ਉਮਰ ਖੋਹ ਲਈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਨਲਨੀਲ ਤੇ ਜਾਮਵੰਤ ਨੇ
ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਤੇ ਸੌਦਾਗਰ ਬਣ ਕੇ ਬਾਕੀ ਦੀ ਰਹਿੰਦੀ-ਖੂੰਹਦੀ ਉਮਰ ਵੀ ਹਥਿਆ
ਲਈ। ਰਾਜਾ ਰਾਵਣ, ਜੋ ਬੜਾ ਪ੍ਰਬਲ ਪ੍ਰਤਾਪੀ ਤੇ ਬਲੀ ਸੀ, ਜਦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਆਪਣੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਖੁਹਾ ਬੇਠਾ ਤਾਂ ਰਾਮ ਨੇ ਬਾਂਦਰਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਪਰ
ਧਾਵਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਮਾਰ ਲਾਇਆ। ਇਹ ਹੈ ਇਸ ਹੈਰਾਨੀ
ਭਰੇ ਪਖਾਣੇ ਦਾ ਆਖਰੀ ਨਤੀਜਾ।

ਸੋਵੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ੧੯ ਕਬਾਵਾਂ ਵਿਚ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ
ਲੇਕਿਕ ਕਹਾਣੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਕੇ ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿ ਜੀ ਨੇ ਗੱਦ ਦੀ ਪੁਠ ਨਾਲ
ਚੰਪੂ ਕਾਵਿ* ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਜਾ ਕੇ ਇਸ ਰਾਮਾਇਣ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ
ਅੰਤ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਪ੍ਰਤੀ ਦਿਲਾਂ ਸਰਧਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਇਆਂ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਿੱਧ
ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਜੀ ਸੋਵੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੇ ਇਸ ਭਗਤੀ-ਭਾਵ ਤੋਂ
ਬੜੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੋਵੀ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਕਾਸ਼-ਬਾਣੀ ਨਾਲ
ਕ੍ਰਿਤਾਰਥ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਆਦਿ ਰਾਮਾਇਣ ਦੇ ਇਹ ਅੰਤਮ ਵਾਕ
ਦੇਖਣ ਜੋਗ ਹਨ--

“ਤਥ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਮਿਹਰਬਾਨ ਕੋ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮ ਚੰਦਰ ਕੀ ਆਕਾਸ਼ ਬਾਨੀ
ਆਈ ਕਿ ਹੇ ਮੇਰੇ ਭਗਤ ! ਤੇਰੀ ਬੇਨਤੀ ਮੈਂ ਮਾਨ ਲੀਨੀ ਹੈ। ਮੈਂ ਤੇਰੇ ਪੀਛੇ
ਜਗਤ ਕਾ ਉਧਾਰ ਕਰੂੰਗਾ। ਤੇਰੇ ਦਰਸਨਿ ਲਾਗੇਗਾ ਸੋ ਭੀ ਮੁਕਤ ਹੋਇਆ। ਤੂੰ
ਮੇਰਾ ਨਿਜ ਭਗਤਿ ਹੈ। ਤਥ ਸ੍ਰੀ ਸਤਿਗੁਰੂ ਮਿਹਰਬਾਨ ਝੰਡੀਤ ਪ੍ਰਨਾਮ ਕੀਆ ਅਰ

* ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਚੰਪੂ ਉਸ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਭੱਦਰ
(ਨਸਰ) ਤੇ ਪੱਦ (ਨਸਮ) ਦੇਵੇਂ ਹੋਣ।

ਆਤਮੇ ਕੇ ਵਿਖੇ ਆਨੰਦ ਭਇਆ ।”

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੇਂ ਇਸ ਸਲੋਕ ਨਾਲ ਇਸ ਰਾਮਾਇਣ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਹੈ
ਜਾਂਦੀ ਹੈ --

ਲੈ ਸੀਤਾ ਪ੍ਰਤਿਗਿਆ, ਸਭ ਦੀਨੀ ਬੰਦ ਛੁਡਾਇ ।
ਤਿ੍ਹੁ ਲੋਕੀ ਜੇ ਜੈ ਭਈ, ਰਾਜ ਕੀਆ ਅਜੁਧਿਆ ਆਇ ।
ਵਿਦਾ ਭਇਆ ਸਭ ਪੈਦਲੇ, ਜਨ ਨਾਨਕ ਸੀਸ ਨਿਵਾਇ । ੧ ।

ਇਹ ਹੈ ਇਸ ਆਦਿ ਰਾਮਾਇਣ ਦੀ ਸੰਖੇਪ ਵਿਚ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ।

ਬੋਲੀ ਇਸ ਪੁਸਤਕ ਦੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਤੋਂ ਪਤਾ
ਲਗਦਾ ਹੈ, ਹਿੰਦੀ ਪੰਜਾਬੀ ਰਲਵੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਕਈ ਬਾਈਂ ਪੰਜਾਬੀ ਬਹੁਤੀ ਹੈ
ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਬੜੀ ਘੱਟ ਹੈ । ਬੋਲੀ ਦੇ ਇਸ ਰਲ-ਗੱਡ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਧੁਕੜੀ
ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦੇਂਦੇ ਹਨ । ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਧੁਕੜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਦਾਇਰੇ
ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਕੱਢ ਸਕਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਇੰਨੀ ਖਲੂ ਦਿਲੀ ਤੋਂ ਕੰਮ ਨਾ
ਲਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਸਰਮਾਇਆ ਖੁਸ਼ਨ ਨਾਲ,
ਜੋ ਕਿ ਹਰੇਕ ਬੋਲੀ ਦੇ ਮੁਢ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਇਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਬੜੀ ਭਾਰੀ
ਹਾਨੀ ਪੁੜ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਸੋਫੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੀ ਇਹ ਰਾਮਾਇਣ, ਜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ
ਕਾਵਿ ਦੀ ਦਿੜ੍ਹਟੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਗੱਦ ਦੀ ਦਿੜ੍ਹਟੀ ਤੋਂ ਹੀ ਬੜੀ ਮਹਾਨਤਾ
ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ-ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਵੀ
ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਬੋਲੀਆਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਏਥੇ ਹੋ
ਸਗੋਂ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਵੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਮਿਲ-ਜੁਲ ਕੇ ਤੇ ਗਲਵਕੜੀਆਂ ਪਾ ਕੇ
ਰੱਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ । ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਸਨੀਕ
ਹੀ ਸਨ ਸਗੋਂ ਕਈ ਬਾਹਰਲੇ ਲਿਖਾਰੀ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਆ ਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੈਂ
ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੀ ਪੁਸਤਕ “ਪਰਮ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ” (੧੯੩੪) ਵਿਚ
ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਕਈ ਹਵਾਲੇ ਵੀ ਦਿਤੇ ਹਨ ।
ਇਸ ਲਈ ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਇਕ ਬੜੀ
ਮਹਾਨਤਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਪੁਸਤਕ ਹੈ । ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਫੀ ਮਿਹਰਬਾਨ ਦੀ ਇਹ ‘ਆਦਿ
ਰਾਮਾਇਣ’ ਵੀ ਆਪਣਾ ਇਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਮਥਾਨ ਰਖਦੀ ਹੈ ।

ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ

ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਵੰਡ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸਾਨੂੰ ਚਾਰ ਵੱਡੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰ ਦਿਸ ਆਉਣਗੇ :--

- (੧) ਕਠ-ਪੁਤਲੀ ਪਾਤਰ
- (੨) ਖੜੋਤੇ ਪਾਤਰ
- (੩) ਨਮੂਨੇ ਪਾਤਰ
- (੪) ਵਿਅਕਤੀ ਪਾਤਰ
- (੫) ਸ਼ਰੇਣੀ ਜਾ ਸਮੂਹ ਪਾਤਰ
- (੬) ਅਣ-ਮਾਨੁਖੀ ਪਾਤਰ

ਪਲਾਟ ਰਚਨਾ ਪਿਛੋਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਕਲਾ ਦਾ ਸੇਸ਼ਨ ਵਿਸ਼ੇ ਹੈ। ਇਕ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਾਵਲ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਕਰਮ ਤੇ ਸੁਭਾਤੋਂ ਛੁਟ ਹੋਰਾਹੈ ਵੀ ਕੀ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਲਾਟ ਤੇ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਤਾਣਾ ਬਾਣਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ, ਕਰਮਾਂ ਤੇ ਸੁਭਾਵਾਂ ਦੇ ਪਰਗਟਾਉਂਦਿਆਂ ਦਾ ਸਾਧਨ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਘੜਨਾ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਉਸਾਰੀ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਧਿਆਨ ਮੰਗਦੇ ਹਨ।

ਕਠ-ਪੁਤਲੀ ਪਾਤਰ—ਕਠ-ਪੁਤਲੀ ਜਿੰਦ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸੇਚ-ਹੀਨ ਵੀ। ਤਾਰ ਹਿਲਾਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਤਾਰ ਹਿਲਦੇ ਹਨ--ਬਦਲਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਕਠ-ਪੁਤਲੀਆਂ ਤੇ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ, ਰਾਣੀਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਅਜਿਹੇ ਪਾਤਰ ਕਠ-ਪੁਤਲੀਆਂ ਦੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਕਿ ਬਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮਾਨੁਖੀ ਸੁਭਾਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਸ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸਭ ਪਾਤਰ ਬਚਿਆਂ ਦੀ ਪੱਧਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰੀਆਂ, ਭੂਤ ਆਦਿ ਪਾਤਰ ਵੀ ਏਸੇ ਵਰਗ ਦੇ ਹਨ--ਬੋਲਦੇ ਸਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਕਠ-ਪੁਤਲੀ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਨੁਖ ਵੀ ਕਠ-ਪੁਤਲੀ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਖੜੋਤ ਪਾਤਰ— ਇਸ ਤੋਂ ਅਗੇ ਚਲ ਕੇ ਖੜੋਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਨੰਬਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਪਾਤਰ ਘੜਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਰੂਪ ਰੇਖਾ ਚਿਤਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿਚ ਜਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਖਾਸ ਖਾਸ ਗੁਣ ਐਗੁਣ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ ਫੇਰ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਚਲਦਾ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਾਤਰ ਦੀ ਇਹ ਖਾਸ ਸਿਫਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਵਿਚ ਰਖੇ ਗਏ ਸੁਭਾਂ ਦੇ ਖਾਸ ਗੁਣ ਐਗੁਣ ਬਦਸ਼ਤੂਰ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਭੋਰਾ ਭਰ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਹੀਰੋ ਨੂੰ ਨੇਕ, ਆਦਰਸ਼ ਪ੍ਰੇਮੀ, ਕੁਰਬਾਨੀ ਪੁੰਜ ਤੇ ਬਾ-ਅਸੂਲ ਬਨਾਉਣਾ, ਉਪੱਦਰੀ ਨੂੰ ਸ਼ੈਤਾਨ, ਨੀਚ, ਜ਼ਾਲਿਮ ਆਦਿ ਬਨਾਉਣਾ। ਇਹ ਲਕੜ-ਰੂਪ ਗੁਣ ਇਨਸਾਨੀ ਸੁਭਾਂ ਤੋਂ ਨਾਵਲਕਢੀ ਜਾਹਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਹਰ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨ ਕੋਈ, ਭਾਵੇਂ ਨਗੂਣੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਚੰਗਾ ਤਤ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਦਲਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਅਸਰ ਵੀ ਇਹਨਾਂ ਤੇ ਪੈਣਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਖੜੋਤੇ ਪਾਤਰਾਂ’ ਦੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੱਤਤੋਂ ਨਾਵਲ ਰਚਨਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਕਿਸੇ-ਪੜਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਲਿਪਿ ਪਰਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੋਵੇ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ਿਆਉਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ ਅਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਯਥਾਰਥਵਾਦੀ ਕਲਪਨਾ ਦਾ ਉਹਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਐਨਾ ਖਿਆਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਹਾਲ ਹੈ। ਵੈਸੇ ਅਜ ਤਕ ਵੀ ਸਾਡੇ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਖੜੋਤੇ ਤੇ ਅਦਰਸ਼ਿਆਏ ਪਾਤਰ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਨਿਕੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਖੜੋਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਕਹਾਣੀ ਨਿਕੀ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਉਸ ਵਿਚ ਪਾਤਰ-ਉਸਾਰੀ ਪੂਰਣ ਭਾਂਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਥੇ ਇਸ ਗਲ ਦੀ ਏਨੀ ਵੱਡੀ ਲੋੜ ਹੀ ਹੈ। ਨਿਕੀ ਕਹਾਣੀ ਪਾਤਰ ਦੇ ਸੁਭਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅੱਧਾ ਪੱਖ ਹੀ ਦਸ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਤੇ ਉਸ ਪੱਖ ਵਿਚ ਮੌਕੇ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠ ਵਾਪਰਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਦਰ ਅਸਲ ਉਸ ਦੇ ਖੜੋਤੇ ਸੁਭਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਵਧ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਨਿਕੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਪਾਤਰ ‘ਖੜੋਤੇ’ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਰਾਹੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਪੂਰਣ ਸੁਭਾਂ ਉਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਵਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਥੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਨਮੂਨੇ ਪਾਤਰ :—‘ਖੜੋਤੇ’ ਤੇ ‘ਨਮੂਨੇ’ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਬੜਾ ਅੰਤਰ ਹੈ ਅਤੇ ਦੋਨੋਂ ਇਕੋ ਹੀ ਮੇਲ ਦੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ। ਨਮੂਨੇ ਪਾਤਰ ਐਸੇ ‘ਖੜੋਤੇ’ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਵਰਗ ਜਾਂ ਸ਼ਰੇਣੀ ਦੇ ਚੌਲਵੇਂ ਗੁਣ ਐਗਣ ਭਰੇ ਹੋਣ ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਤਾ ਉਹ ਕਰਦੇ ਹੋਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਅਤਿਕਬਨੀ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਹਦ ਤਕ ਲੈ ਜਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਬਾਣੀਏ ਪਾਤਰ ਵਿਚ ਬਣੀਆਂ

ਸ਼ਰੇਣੀ ਦਾ ਸੂਮ ਪੁਣਾ, ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦਫਤਰੀ ਬਾਬੂ ਵਿਚ ਬਾਬੂ ਜਮਾਤ ਦੀਆਂ ਉਘੀਆਂ ਸਿਫਤਾਂ—ਕਮਜ਼ੋਰ ਸਿਹਤ, ਕਮਜ਼ੋਰ ਨਿਗਾਹ, ਚਿੰਤਾ ਭਰਪੂਰ ਕਬੀਲ-ਦਾਰੀ। ਸਮਾਜਕ ਵਿਆਖਿਆ ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਲਈ ਨਮੂਨੇ ਪਾਤਰ ਬਹੁਤ ਢੁਕਦੀ ਕਿਰਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਨਮੂਨੇ ਪਾਤਰ ਸਾਬਤ ਇਨਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਕੇਵਲ ਖਾਸ ਸਿਫਤਾਂ ਦੇ ਮੁਰੱਕਬ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—ਐਸੀਆਂ ਸਿਫਤਾਂ ਜਿਹੜੀਆਂ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰੇਣੀ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਸਿਫਤਾਂ ਹੋਣ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਪਾਤਰ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਸ ਪਾਤਰ ਦੀ ਸ਼ਰੇਣੀ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਮੂਨੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਨਾਵਲ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ। ਜਿਹਾ ਕਿ ਉਪਰ ਦਸਿਆ ਜਾ ਚੁਕਾ ਹੈ। ‘ਨਮੂਨੇ’ ਪਾਤਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸ਼ਰੇਣੀਆਂ ਬਾਰੇ ਗਿਆਨ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੇ ਕਰ ਆਸੀਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਸ਼ਰੇਣੀਗਤ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂਚਣਾ ਚਾਹੀਏ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਨਮੂਨੇ ਪਾਤਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਨਮੂਨੇ ਪਾਤਰ ਵਿਅਕਤੀ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘਰੋਆ ਸਮਝੇ ਜਾਣ।

ਵਿਅਕਤੀ ਪਾਤਰ :—ਜਦੋਂ ਸਮਾਜ ਦੇ ਜਕੜ ਬੰਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਗਤੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਫੜਿਆ ਤਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤੀ ਪਾਤਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੋ ਗਏ। ਇਨਸਾਨੀ ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਦਿਆ ਦੀ ਉਨ੍ਹਤੀ ਨਾਲ ‘ਇਕ ਆਦਮੀ’ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਸਮਝਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਉਜਾਗਰ ਹੋ ਗਇਆ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਵਿਅਕਤੀ ਪਾਤਰ ਇਸ ਦੁਵੱਲੇ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਸਿਟੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਵਜੂਦ ਵਿਚ ਆਏ। ਉੱਥੋਂ ਵੀ ਹਰ ਇਨਸਾਨ ਦੂਸਰੇ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ ਤੇ ਜਾਨਣ ਦਾ ਖਾਹਸ਼ਮੰਦ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਵਿਅਕਤੀ ਪਾਤਰ’ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਪੂਰਾ ਇਨਸਾਨ। ਐਸਾ ਪਾਤਰ ਨਹੀਂ ਜਿਹੜਾ ਇਕ ਬੁਤ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਬੁਤ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਿਫਤਾਂ ਧਰ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਣ, ਜਾਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਪਾਤਰ ਦੀ ਸ਼ਰੇਣੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਖਾਸੀਅਤਾਂ ਭਰ ਦਿਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹੋਣ। ਹਰ ਪਾਤਰ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਸਮਾਜਕ ਸ਼ਰੇਣੀ ਵਿਚੋਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਜੇ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸੋਮੇਂ ਦੀਆਂ ਸਿਫਤਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ‘ਵਿਅਕਤੀ-ਤੱਤ’ ਕੇਵਲ ਇਹੋ ਕੁਝ ਨਹੀਂ। ਉਸ ਵਿਚ ਹੋਰ ਅਨੇਕ ਨਿੱਕੀਆਂ ਮੌਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ—ਸਰੀਰਕ ਬਨਾਵਟ, ਮਾਨਸਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਨਿਜਪਨ, ਸੁਭਾਂ ਦੇ ਅਜੀਬ ਨੁਕਤੇ, ਬੋਲਣ ਚਾਲਣ, ਬੈਠਣ ਉਠਣ, ਚਹਿਣ ਬਹਿਣ, ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਅਨੇਕ ਭੇਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨਾਲੋਂ ਅੱਡ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ:— ਸਾਫ਼ ਜਾਹਰ ਹੈ ਅਜਿਹੇ ‘ਵਿਅਕਤੀ-ਤੱਤ’ ਦਾ ਪਰਗਟਾਉ

ਇਕ ਦਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸਗੋਂ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਅਗੇ ਕਦਮ ਪੁਟਦੀ ਹੈ ਵਿਆਕਤੀ ਪਾਤਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ, ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ, ਉਸ ਨੂੰ ਉਘਾੜਨਾ ਤੇ ਰੂਪਮਾਨ ਕਰਨਾ। ਹਰ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧ ਪਾਤਰ ਹੋਣੇ ਕੁਦਰਤੀ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਕੌੜੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਟੱਪ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੇਕਨ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹਰ ਪਾਤਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾਵੇ। ਕਈ ਪਾਤਰ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਨਾਂ ਮਾਤਰ ਹੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ—ਕਈ ਨਿਰੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਜਿਹਾ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ—ਅਨੇਕ ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਅੱਧਾ ਪੱਖ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ—ਕਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਵਧੇਰੇ ਛੂਰਛ ਰੂਪਮਾਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਬਹੁਤ ਬੁਹੜੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਪੂਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਐਸੇ ਪਾਤਰ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਨਾਵਲ ਦੇ ਮੁਖ ਪਾਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਪਾਤਰ ਹੋਣਾ ਕੋਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸੂਰਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਕੋਈ ਐਸਾ ਪਾਤਰ ਵੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਪਰਗਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਮੁਖ ਪਾਤਰ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬੜੀ ਰੀਝ ਤੇ ਦਿਲਚਸਪੀ ਨਾਲ ਮੁਕੰਮਲ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਹੋਣਾ ਆਮ ਗਲ ਨਹੀਂ ਕਾਇਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ, ਆਮ ਕਾਇਦੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਗਲ ਹੈ।

ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਢੰਗ

ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਪਾਤਰ ਦਾ ਵਰਣਨ—ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾ, ਪਹਿਰਾਵੇ, ਬੋਲ ਚਾਲ, ਰਹਿਤ ਬਹਿਤ, ਸ਼ਕਲ ਸੂਰਤ ਬਾਰੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਵਲੋਂ ਦਸਿਆ ਜਾਣਾ, ਪਾਤਰ ਦੇ ਕਰਮ ਤੇ ਬੋਲ ਚਾਲ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾ, ਆਰਾਰ, ਸੋਚ ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਢੰਗ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ, ਦੂਸਰੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਬੋਲ ਚਾਲ ਤੋਂ ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣ। ਪਛਾਣ ਦੇਣੀ ਇਤਿਆਦਿ ਕਈ ਢੰਗ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਵਲਕਾਰ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਹੀ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਭਾਂਤ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਨੇੜੇ ਹੋ ਕੇ ਦੇਖਣਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿਚ ਵਸਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ; ਮਾਨਸਿਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਬੜੀ ਤਕਤੀ ਵਾਕਫੀਅਤ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹਰ ਸ਼ਰੇਣੀ ਤੇ ਹਰ ਤਬਕੇ ਦੇ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਬੋਲ ਚਾਲ, ਮੁਹਾਵਰੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਉਹਨਾਂ ਰਿਵਾਜਾਂ, ਮਾਨਸਿਕ ਵੇਗਾਂ, ਰਹਿਣ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਚੰਗੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਇਸ ਗਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਪਾਤਰ ਸਾਬਤ ਸੂਰਤ ਤੇ ਸੁਜਿਦ, ਪਾਠਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਘਰ ਕਰ

ਜਾਵੇ । ਅਜਿਹਾ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਕਰ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਸੰਪੂਰਣ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਵਿਚਿੰਤ ਆਉਂਦੀ ਹੋਵੇ, ਉਪਰ ਦਸੇ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਦੇ ਢੰਗ ਉਸ ਨੂੰ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਵਰਤਣੇ ਆਉਂਦੇ ਹੋਣ ।

ਲਿਖਾਰੀ ਦੇ ਦਿਮਾਗ ਵਿਚ ਇਹ ਨੁਕਤਾ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਪਾਤਰ ਦਾ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਰੇਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਚਾਹੇ ਨਿੱਕਾ ਚਾਹੇ ਵੱਡਾ । ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਬੇ-ਮਤਲਬ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਭੀੜ ਨਹੀਂ ਪਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਅਤੇ ਹਰ ਪਾਤਰ ਦਾ ਨਾਵਲ ਇਹ ਜੋ ਵੀ ਕੰਮ ਜਾਂ ਕਰਤਵ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਪੂਰਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਬਿਨਾਂ ਮਤਲਬ ਐਵੇਂ ਅਵੇਸਲੇ ਹੀ ਪਾਤਰ ਭਰੀ ਜਾਣੇ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ।

ਕਈ ਵਾਰਾਂ ਕਹਾਣੀ ਦੀ ਚਾਲ ਨਾਲ ਪਾਤਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਪਹਿਲੇ ਸੋਚ ਦੇਗ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ ਅਤੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਉਸ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਸਤੇ ਤੇ ਟੋਰਨ ਨਾਲ ਹੋ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਪਾਤਰ ਦਾ ਨੀਯਤ ਕਰਮ ਬਦਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ । ਕਿਸੇ ਹਦ ਤਕ ਨਾਨਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਖਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪਾਤਰ ਰਚਨਾ ਪਿਛੇਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮਗਤ ਮਗਰ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਤੌਰੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਠੀਕ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਪਰ ਕਿਸੇ ਹਦ ਤਕ । ਕਿਉਂਕਿ ਪਲਾਟ ਰਚਨਾਂ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਦੀ ਰੇਖਾ ਨੀਯਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਕਰਮ ਰੇਖਾ ਵਿਚ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵੱਡੀ ਹਦ ਤਕ ਬਦਲੇ ਬਣੈਰ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਨੀਯਤ ਕਰਮ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਅਦਲਾ ਬਦਲੀ ਕਰ ਸਕਣੀ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ । ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਜਾ ਕੇ ਜਦ ਤਕ ਕਿ ਹਰ ਨਿਕੇ ਮੋਟੇ ਪਾਤਰ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਤਕਰੀਬਨ ਜਿਸ ਹਦ ਤਕ ਉਸਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸਰ ਚੁਕੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਮੁਕੰਮਲ ਹੋ ਚੁਕੀ ਪਾਤਰ-ਮੂਰਤੀ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਕਰਮ ਵਿਚ ਥੋੜਾ ਫਰਕ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਉਪਰਲੇ ਕਥਨ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਮਿਸਾਲ ਦਿੱਤੇ ਸਾਫ਼ ਕਰਨਾ ਬੜਾ ਕਠਨ ਮੁਆਮਲਾ ਹੈ । ਕਈ ਇਕ ਉਘੇ ਨਾਵਲ-ਕਾਰਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਬਾਰੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਵਾਹੀਆਂ ਦਿਤੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਨਾਵਲਕਾਰ ਕਿਸੇ ਪਾਤਰ ਕੋਲੋਂ ਆਤਮ ਘਾਤ ਕਰਵਾਉਣਾ ਨੀਯਤ ਤਰ ਚੁਕਾ ਸੀ ਪਰ ਮਗਰੋਂ ਪਤਾ ਲਗਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਉਸਾਰੇ ਗਏ ਸੁਭਾ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਉਸ ਦਾ ਗੱਦਾਰ ਦੱਸਣਾ ਵਧੇਰੇ ਯੋਗ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਗੱਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਗਇਆ ਜਾਂ ਕਿਤੇ ਡਾਕੂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਲਾਉਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਪਿਛੇਂ ਆਈ ਸੋਚ ਮੁਤਾਬਕ ਬਰੀ ਕਰਵਾ ਦਿਤਾ ਤੇ ਹੋਰ ਕੰਮ ਵੀ ਉਸ ਕੋਲੋਂ ਕਰਵਾ ਲਏ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੁੰਦੀ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਲਾਟ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹਿੱਸੇ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ।

ਨਾਇਕ ਪਾਤਰ : ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਹਰ ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਕ ਪ੍ਰਮੁਖ ਪਾਤਰ ਜਾਂ ਨਾਇਕ ਜ਼ਰੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ—ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਇਕ ਨਾਇਕਾ ਵੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜੀ ਨਾਇਕ ਵਾਂਗ ਹੀ ਪ੍ਰਮੁਖ ਪਾਤਰ ਮਿਥੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੁਆਲੇ ਕਹਾਣੀ ਘੁੰਮਦੀ ਹੋਈ ਅਗੇ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਤੋਂ ਨਾਇਕਾ ਕੇਂਦਰੀ ਸਥਾਨ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਆਦਿ ਕਾਲ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹਰ ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਾਇਕ ਤੇ ਨਾਇਕਾ ਹੋਣਾ ਬਿਲਕੁਲ ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਸੂਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਫਿਰ ਐਸੇ ਨਾਵਲ ਵੀ ਰਚੇ ਗਏ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਤੋਂ ਵਧ ਨਾਇਕ ਤੇ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਰਖੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਨਾਇਕਾ ਨੂੰ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪਾਤਰ ਰਖਿਆ ਗਇਆ ਅਤੇ ਨਾਇਕਾ ਰਹਿਤ ਇਕ-ਨਾਇਕੀ ਨਾਵਲ ਵੀ ਰਚੇ ਗਏ। ਐਸੇ ਨਾਵਲ ਵੀ ਕਾਢੀ ਲਿਖੇ ਜਾ ਚੁਕੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਰੰਪਰਾ ਵਾਲੇ ਨਾਇਕ, ਨਾਇਕਾ ਵਰਗੇ ਕੋਈ ਪਾਤਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਖ-ਪਾਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨਾਵਲ ਵਨਗੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁਭਾਂਤੀ ਵਨਗੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਨਾਇਕ ਵਾਲੀ ਨਾਵਲ-ਭਾਂਤ ਦਾ ਹਾਲੇ ਤਕ ਜ਼ੋਰ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ ਇਨਸਾਨ ਦਾ ਇਨਸਾਨੀ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਦੇ ਢੰਗ ਦੀ ਸਫਲਤਾ। ਕਿਸੇ ਇਕ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਨਿਰਣਯ ਉਸ ਵਰਗੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵਾਲੇ ਕੁੱਲ ਮਨੁਖਾਂ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਨਿਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਸਾਧਾਰਣ ਭਾਂਤ ਇਨਸਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵਖ ਵਖ ਮੌਕਿਆਂ ਤੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘਦਾ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਸੌਖਿਆਂ ਹੀ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਵੇਲੇ ਅਤੇ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਆਦਮੀ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਜਾਂ ਕੁਝ ਇਕ ਬੰਦਿਆਂ ਦਾ ਹੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਧਿਐਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਜਾਂ ਕੁਝ ਇਕ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਖ ਸਥਾਨ ਦਿਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਜਤਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਪਾਤਰ ਤਾਂ ਸਹਾਇਕ ਪਾਤਰ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਦੂਸਰੇ ਪਾਤਰ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਘਟਨਾਵਾਂ ਆਦਿ ਦਾ ਭਾਗ ਹੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਮੁਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਾਇਕ ਨਾਇਕਾ ਜਾਂ ਬੁਹੜੇ ਜਹੇ ਮੁਖ ਪਾਤਰ ਨਾਵਲ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਇਤਿਹਾਸਕ, ਰੰਮਾਂਚਿਕ, ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਕ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵੀ ਨਾਇਕ, ਨਾਇਕਾ ਆਦਿ ਨਾ ਕੇਵਲ ਆ ਹੀ ਸਕਦੇ ਹਨ ਸਗੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣਾ ਸਾਧਾਰਣ ਗੱਲ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਨਾਵਲ ਹੋਵੇ ਉਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨਾਲ ਲਗਦਾ ਉਸ ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਾਈਕ ਜਾਂ ਨਾਇਕਾਂ ਆਦਿ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਤ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਨਾਇਕ ਤੇ ਨਾਇਕਾ ਦੀ

ਜੋੜੀ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਜੋੜੀ ਜ਼ਰੂਰ ਮੌਜੂਦ ਹੋਵੇ । ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਨਾਇਕ ਜਾਂ ਨਾਇਕਾ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਣ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਜਾਂ ਸੁਹੜੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਧਾਰਨੀ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ । ਨਵੇਂ ਅਧੁਨਿਕ ਕਾਲ ਵਿਚ ਅਤਿ ਸਾਧਾਰਣ ਤੇ ਜਨ-ਸਮੂਹ ਵਿਚੋਂ ਲਏ ਗਏ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੁਖ-ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਰਖਿਆ ਗਇਆ ਹੈ । ਚਾਹੇ ਇਹ ਪਿਛਲੀ ਰੁਚੀ ਅਜ ਕਲ ਬਹੁਤ ਪਰਵਾਨ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ ਲੇਕਿਨ ਨਾਇਕਾ ਬਾਰੇ ਜਿਹੜੇ ਅਸਾਧਾਰਣ ਹੋਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਪਿਛੇ ਐਨਾ ਚਿਰ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਰਹਿ ਚੁਕਾ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਅਸਰ ਕਈ ਵਾਰ ਉਪ-ਭਾਵਿਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਨਾਇਕ-ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ । ਨਾਨਕ ਸੰਘ ਦੇ ਅਜ ਕਲ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਉਕਤ ਕਿਸਮ ਦੀ ਸਿਫਤ ਕਾਢੀ ਹੋ ਤਕ ਮੌਜੂਦ ਹੈ । ਉਸ ਦੇ ਹਰ ਗੁਰੀਬ ਨਾਇਕ ਵਿਚ ਕਈ ਐਸੇ ਗੁਣ ਲੁਕਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਸਮਾਂ ਪਾਣ ਤੇ ਉਸ ਨਾਇਕ ਵਿਚ ਪਰਫੁਲਤ ਹੋ ਕੇ ਉਜ ਨੂੰ ਇਕ ਅਸਾਧਾਰਣ ਜੀਵ ਵਿਚ ਪਲਟ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਐਪਰ ਸਾਧਾਰਣ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਸਾਧਾਰਣ ਰਖ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਤੌਰ ਮੁਖ-ਪਾਤਰ ਦੇ ਨਿਭਾਉਣਾ ਬੜੀ ਕਠਣ ਗੱਲ ਹੈ ਅਤੇ ਬੜੇ ਤਕੜੇ ਕਾਰੀਗਰ ਦੀ ਕਲਾ ਦੀ ਲੋੜਵੰਦ ਹੈ ।

ਉਪਰ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਖ-ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰ ਆਏ ਹਾਂ ਜਿਹੜੇ ਨਾਵਲ ਦਾ ਕੋਂਦਰ ਬਣਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਨਾਵਲ ਦਾ ਤਾਣਾ ਪੇਟਾ ਬਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਕਈ ਵਾਰ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਇਸੇ ਨਾਵਲੀ ਤਾਣੇ-ਪੇਟੇ ਵਿਚ ਸ਼ੁਮਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾਵਲ ਦੀ ਹੀਰੇ ਕੋਈ ਅਣ-ਮਨੁਖੀ ਸੈ, ਕੋਈ ਤਹਿਰੀਕ—ਇਨਕਲਾਬ ਜਾਂ ਸੁਧਾਰ, ਹੋਣੀ ਜਾਂ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਗੈਬੀ, ਅਣਭਿੰਠੀ, ਨਾਵਲ ਦੇ ਸਰਵ ਪਸਾਰ ਵਿਚ ਪਸਰੀ ਪਸਰੀ ਪਰ ਸਾਫ ਪਰਗਟ, ਜਿੰਦ ਜਾਨ ਵਾਲੀ, ਬੰਲਦੀ ਚਾਲਦੀ, ਸਾਖਿਆਤ ਸੈ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ । ਅਜਿਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਉਸ ਅਨੂਪ ਪਰ ਸੁਥਲ ਗੈਰ-ਇਨਸਾਨੀ ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਉਸਾਰਨ ਵਾਲੇ ਕਰਮਚਾਰੀ, ਏਜੰਟ ਜਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਬਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਏਥੇ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅੱਕਤੀ ਬਣਾ ਕੇ ਘਟ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਪਾਤਰ ਅਜਿਹੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਚਿੰਨ੍ਹ ਜਾਂ ਨਮੂਨੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਉਸ ਅਨੂਪ ਹੀਰੇ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਸੋਵੀਅਤ ਰੂਸ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਨਾਵਲਾਂ ਦੇ ਰਚਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਕਾਢੀ ਜ਼ੋਰ ਫੜ ਚੁਕਾ ਹੈ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਹੀ ਨਾਇਕ ਦੀ ਪਦਵੀ ਦੇ ਦਿਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨੁਖੀ ਪਾਤਰ, ਘਟ ਜਾਂ ਵਧ ਮਹੱਤਤਾ ਰਖਦੇ ਹੋਏ ਇਸੇ ਨਾਇਕ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪਾਤਰ ਹਨ ।

ਫਿਰ ਵੀ ਕਿਉਂਕਿ ਹਨ ਗਲ ਮਾਨੁਖੀ ਪਾਤਰਾਂ ਨੇ ਹੀ ਕਰਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਛੁਟ ਗੈਰ-ਇਨਸਾਨੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵਲਾਂ ਤੋਂ, ਹਰ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਮਨੁਖਾਂ ਦੇ ਕਰਮ

ਤੇ ਬੋਲ ਚਾਲ ਰਾਹੀਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਮਨੁਖੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਘਟਦੀ ਨਹੀਂ। ਹਰ ਪਾਤਰ ਆਪਣੀ ਥਾਂ ਪੂਰੀ ਚੁਸਤੀ ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਸਮਝ ਨਾਲ ਘੜਿਆ ਜਾਣਾ ਮੰਗਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਅੰਦੇਲਨਾਂ ਤੇ ਸਾਮੁੰਹਿਕ ਤਹਿਰੀਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁਖ-ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਚਾਹੇ ਮੁਖ-ਪਾਤਰ ਰਹਿਤ ਨਾਵਲਾਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਪਇਆ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਪਰ ਨਾਇਕ-ਨਾਵਲ ਦੀ ਪਰਥਾ ਬਿਲਕੁਲ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਅਤੇ ਸੇਵੀਅਤ ਵਰਗੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਤੁਰੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ।

ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਕ ਬੰਦੇ ਦੀ ਥਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਇਕ ਟੇਲੀ ਨੂੰ ਬਤੌਰ ਨਾਇਕ ਦੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸਸਾਜ ਦੀ ਕੋਈ ਖਾਸ ਸ਼ਰੇਣੀ ਹੀਰੇ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਨਾਇਕ (ਹੀਰੇ) ਦੇ ਭਾਵ ਐਸੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਗਰੁਪ ਤੋਂ ਲਈਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਿਸ ਦੇ ਦੁਆਲੇ ਕਹਾਣੀ ਰਚੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਜਿਸ ਗਰੁਪ ਦਾ ਬਤੌਰ ਗਰੁਪ ਦੇ ਰੋਲ ਹੋਰ ਸਭਨਾਂ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਰੋਲ ਹੋਵੇ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਨਾਇਕ-ਰਹਿਤ ਹੋਣਾ ਕੋਈ ਅਲਹੋਣੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਪਰੰਤੂ ਹੀਰੇ ਵਾਲੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਮਾਨੁਖੀ ਰੋਚਕਤਾ ਭਰਨਾ ਵਧੇਰੇ ਸੌਖਾ ਹੈ।

ਮਨੁਖੀ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਸਲ ਦੇ ਜਿੰਨੀ ਨੋੜੇ ਹੋਵੇ ਉਨ੍ਹੀਂ ਹੀ ਚੰਗੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹਰ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਦਾ ਪੂਰਾ ਉਸਾਰਿਆ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੁਖ-ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਹਰ ਤਫਸੀਲ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਦਾ ਹੁਨਰ ਇਸ ਗਲ ਵਿਚ ਹੈ ਕਿ ਪਾਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਗੇ ਕੇਵਲ ਸਾਰਬਕ ਵਿਸਤਾਰ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ। ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੇ ਜ਼ਿਹਨ ਵਿਚ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਿਛੇ ਦਸਿਆ ਗਇਆ ਹੈ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਅਸਲ ਕੰਮ ਤੇ ਕਰਤਵ ਬਾਰੇ ਖਿਆਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਕਰਤਵ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਯੋਗ ਵਰਣਨ ਤੋਂ ਵਧ ਪਾਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਕਹਿਣ ਸੁਨਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਚਿਖਾਰੀ ਕਿਸੇ ਪਾਤਰ ਨੂੰ ਘੜਦੇ ਘੜਦੇ ਬ੍ਰਹਮਾਂ ਦੀ ਮੁੰਦਰ ਬੇਟੀ ਵਾਂਗ, ਆਪ ਹੀ ਉਸ ਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੀਝ ਨਾਲ ਤੇ ਬੇ-ਸੁਰਾ ਵਧਾ ਕੇ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਉਸ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਬੇ-ਮੇਜ਼ਾ ਵਿਸਤਾਰ, ਨਾਵਲ ਦੇ ਅੰਗ-ਮੇਚ ਦੇ ਹੁਣ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਖਾਸ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਪੱਖ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੈ ਹੋਰ ਕੁਝ ਦਸਣਾ ਬੇਲੋੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਿਆਣਾ ਨਾਵਲਕਾਰ ਬੁਧੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਾਲ ਅਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਉਸਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਾਧ ਘਾਟ ਤੁੰਬ ਬਚਦਾ ਹੈ।

ਸ਼ੁਰੂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਮੁਖ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਘੜੇ ਘੜਾਏ ਨਮੂਨੇ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ—

ਜਿਵੇਂ ਨਾਇਕ, ਅੱਛਾ ਪਾਤਰ, ਨਾਇਕਾ ਉਸ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੀ, ਉਪਦਰੀ—ਵਿਗਾੜ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਮਾੜਾ ਬੰਦਾ। ਇਹ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮੁਖ ਪਾਤਰ ਬਕੇ ਚਿਰ ਤਕ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਅਤੇ ਹੁਣ ਜਾ ਕੇ ਕਿਤੇ ਇਸ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਖਲਾਸੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਅਜ ਕਲ ਦੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਨਾਇਕ ਅੱਛੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੀ ਆਦਮੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਨਾਇਕਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਪਦਰੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜਾਂ ਨਾ ਹੋਣਾ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਮੁਆਮਲਾ ਨਹੀਂ। ਅਣੰਗਣਤ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪਾਤਰਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੀ ਨਾਇਕ ਨਾਇਕਾ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਪਾਤਰ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਾਵਲ

ਨਾਵਲ-ਰੂਪ ਦੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਵਨਗੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪਾਤਰ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਾਵਲ ਇਕ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਤੇ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਹਾਲਤ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਨ-ਬੀਤੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਜਗ ਵਿਚ ਬੀਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਅਜਿਹੇ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਐਸੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਕਰਮ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ। ਪਾਠਕ ਦਾ ਧਿਆਨ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਲਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਮੁਖ-ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ।

ਇਨਸਾਨ ਲਈ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਤੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਗਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਬੜਾ ਦਿਲਚਸਪ ਮਜ਼ਮੂਨ ਹੈ। ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸਮਾਜ ਦਾ ਤਾਣਾ ਪੇਟਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੁੰਡਲਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਗਇਆ, ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਬੰਦੇ ਦੀ ਗਤੀ ਸਮੱਸਿਆ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਦੀ ਗਈ। ਸਾਹਿਤ ਨੇ ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਇਸ ਗਤੀ ਨੂੰ ਪਰਗਟ ਕਰਨ ਤੇ ਇਸ ਗੁਬੀ ਨੂੰ ਸੁਲਭਾਣ ਦਾ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਜਿੰਮੇ ਲਾਇਆ ਇਸ ਜ਼ਿੰਮੇਦਾਰੀ ਸਦਕੇ ਪਾਤਰ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਨਾਵਲ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੋਈ।

ਬਿਲਕੁਲ ਨਵੇਂ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਖੋਜ ਤੇ ਚੀਰ ਫਾੜ ਕਰ ਕੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਇਸ ਹਦ ਤਕ ਵਧ ਗਈ ਕਿ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੇ ਹਾਲਾਤ ਕੇਵਲ ਪਿਛੋਕੜ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿ ਗਏ ਅਤੇ ਆਦਮੀ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨਾਵਲ ਦੇ ਪਾਤਰ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰ ਕੇ ਮੁਖ-ਪਾਤਰ ਇਸ ਪਿਛੋਕੜ ਉਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਿਮਾਗਾ, ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਵਲਕਾਰ ਦੀ ਕਲਮ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਕਰ ਦਿਤੇ ਗਏ। ਅਰਧ-ਚੇਤਨ, ਚੇਤਨ, ਨਿਮਨ-ਚੇਤਨ ਮਨ ਦਾ ਹਾਲ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਆਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ। ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਨਾ ਕੇਵਲ ਦਿਸਦਾ ਮਨੁਖ ਨਾਵਲ ਵਿਚ

ਇਤਾਜਾਵੇ ਸਗੋਂ ਅਦਿਖ ਤੇ ਗੁਪਤ ਮਨੁਖ ਵੀ। ਜੜ੍ਹ, ਚੇਤੰਨ, ਨਿਮਨ-ਚੇਤਨਾ ਅਤੇ ਸਾਰਾ ਸਾਰਾ ਮਨੁਖ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਤਰ-ਪ੍ਰਯਾਨ ਕਿਸਮ ਨਾਵਲ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁੰਬਲ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਤਰਾਣ ਲਾਉਂਦੇ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਮੁੰਬਲੇ ਵਿਚ ਐਨੇ ਖਚਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਕਿ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਨਾਲੋਂ ਨਿਖਤਿਆ ਜਿਹਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਗੁੰਬਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਦਸਣ ਲਗ ਪਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਨੁਖੀ ਪਾਤਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜੀ ਨਿਯਾਮ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਰੁਚੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸੈਭੰ ਗੁੰਬਲ ਦੇ ਗੋਰਖ-ਧੰਨੀ ਵਿਚ ਪਰਤਣ ਦੀ ਗਲਤੀ ਕਰ ਗਈ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਨਾਵਲ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਮਨੁਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਤੇ ਉਪਜਾਊ ਧਰਤੀ ਤੋਂ ਨਿਖੇਤੇ ਕੇ ਕੇਵਲ ਇਕ ਆਪ-ਹੁੱਦਰੀ ਤੇ ਗੁੰਬਲਦਾਰ ਮਸ਼ੀਨ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਇਆ ਹੈ, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਹਾਲੇ ਰਚੇ ਨਹੀਂ ਗਏ। ਪਹਿਲੀ ਵੱਡੀ ਲਾਮ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਪਛਮੀ ਦੇਸ਼ਾਂ, ਫਰਾਂਸ ਅਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਿਰਤਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਤਾਂ ਹਾਲੇ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਨਾਵਲ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਟੁੱਟਾ।

ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ ਦੀ ਨਵੀਂ ਪੁਸਤਕ

ਵਾਰ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ

ਕ੍ਰਿਤ

ਪ੍ਰਿਸੀਪਲ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਕੇਹਲੀ ਤੇ ਪ੍ਰੇਸ: ਸੇਵਾ ਸਿੰਘ
ਛੱਪ ਕੇ ਤਿਆਰ ਹੈ।

ਮੁਲ ਕੇਵਲ 4)

ਭੇਜਣ ਲਈ ਲਿਖੋ :

ਸਕੱਤਰ
ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ

ਪਪਪ ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ।

ਮਾਡੀਆਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੁਣੇ ਹੀ ਡਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ

੧. ਸ੍ਰੀ ਮਦ ਭਾਗਵਤ ਗੀਤਾ—

ਅਨੁਵਾਦਕ ਸ: ਸਮਝੋਰ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ੋਕ

ਮੁਲ ੨)

੨. ਅਮਰ ਜੋਤੀ—

ਕ੍ਰਿਤ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰਾਂ ਦਿੱਤਾ ਖੰਨਾ

ਮੁਲ ੧)

੩. ਅੱਗ ਦੀ ਕਹਾਣੀ—(ਬਾਲ ਸਾਹਿਤ ਲੜੀ)

ਕ੍ਰਿਤ ਸ. ਗੁਰਬਚਨ ਸਿੰਘ

ਮੁਲ ੧)

੪. ਪ੍ਰਾਰੰਭਿਕ ਅਰਥ ਵਿਗਿਆਨ—

ਕ੍ਰਿਤ ਸ੍ਰੀ ਮਨੋਹਰ ਲਾਲ ਦਵੇਸ਼ਰ

ਮੁਲ ੯.੯੦ ਨ. ਪੈ.

ਆਰਡਰ ਲਈ ਲਿਖੋ :-

ਜਨਰਲ ਸਕੱਤ੍ਰੂ, ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਡਮੀ,
ਪਪਪ ਐਲ. ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ।

ਡਾਂ: ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਐਮ. ਏ. ਪਿੰਟਰ ਤੇ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਨੇ ਮਹਿੰਦਰਾ ਆਰਟ ਪੈਸ
ਕਚਹਿਰੀ ਰੋਡ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਵਿਚ ਛਾਪ ਕੇ ਦਫ਼ਤਰ 'ਆਲੋਚਨਾ' ਪਪਪ ਐਲ.
ਮਾਡਲ ਟਾਊਨ, ਲੁਧਿਆਣਾ ਤੋਂ ਪਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ।

ਆਲੋਚਨਾ ਸੰਬੰਧੀ ਸੂਚਨਾਵਾਂ

੧. 'ਆਲੋਚਨਾ' ਨੂੰ ਜੁਨ, ਪਟ ਤੋਂ ਮਾਸਕ ਪੱਤਰ ਬਣਾ ਦਿਤਾ ਗਇਆ ਹੈ। ਇਹ ਹਰ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤਾਰੀਖ ਤੇ ਪਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੋ ਕੇ ਸਭ ਪ੍ਰਮੀਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਮੀ-ਜਨ ਸੰਭਾਲ ਕਰ ਲਿਆ ਕਰਨ।
੨. ਚੰਦਾ :—'ਆਲੋਚਨਾ' ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਮੂਨੇ ਵਜੋਂ ਨਹੀਂ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਚੰਦਾ ਇਕ ਪਰਚੇ ਲਈ ਪੰਜਾਹ ਨਵੇਂ ਪੈਸੇ (ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ ਲਈ ੧੫ ਨ: ਪੈ:) ਤੇ ਸਾਲ ਲਈ ਪੰਜ ਰੁਪਏ (ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਭੇਜਣ ਲਈ ਅੱਠ ਰੁਪਏ) ਪੇਸ਼ਗੀ ਆਉਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। 'ਆਲੋਚਨਾ' ਵੀ. ਪੀ. ਪੀ. ਦੁਆਰਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ।
੩. 'ਆਲੋਚਨਾ' ਵਿਚ ਕੇਵਲ ਸਾਹਿਤਿਕ ਖੋਜ ਤੇ ਪੜ੍ਹੋਲ ਦੇ ਲੇਖ ਹੀ ਛਾਪੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਾਂ ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਡਪੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੇ ਰੀਵੀਊ।
੪. 'ਆਲੋਚਨਾ' ਵਿਚ ਡਪੇ ਹਰ ਲੇਖ ਦੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੂੰ ੧੦ ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਹਜ਼ਾਰ ਸ਼ਹੀਦ (ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ੩੦ ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਲੇਖ) ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਨਾਲੇ ਉਸ ਦੇ ਲੇਖ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਕਾਪੀਆਂ ਵੀ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਂਵੀਆਂ ਹਨ।
੫. 'ਆਲੋਚਨਾ' ਦੇ ਕਿਸੇ ਅੰਕ ਦੇ ਡਪਣ ਤੋਂ ਘਟ ਕੁਝ ਘਟ ਇਕ ਮਹੀਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਅੰਕ ਲਈ ਲੇਖ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।
੬. ਨਾ-ਪਰਵਾਨ ਹੋਇਆ ਲੇਖ ਮੰਗਣ ਤੇ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
੭. ਹਰ ਲੇਖ ਸਾਫ਼, ਸ਼ੁੱਧ ਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਲਿਖਿਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਦ-ਜੋੜ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਣਤ ਨੇਮਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।
੮. ਏਜੰਸੀ ਪਰਚੂਨ ਨਿਰਖ ਤੇ ੩੩% ਕਮਿਸ਼ਨ ਤੇ ਵਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਜੰਸੀ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨੇ ਪਰਚਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਉਤਨਿਆਂ ਪਰਚਿਆਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਪੇਸ਼ਗੀ ਭੇਜਣ। ਦਸ ਪਰਚਿਆਂ ਤੋਂ ਘਟ ਲਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ੨੫% ਹੈ।
੯. 'ਆਲੋਚਨਾ' ਵਿਚ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਵੀ ਦਿਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਖ ਲਿਖਾ ਪੜ੍ਹੀ ਕਰਕੇ ਨਿਯਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ।